

שלטים מספרים

הנצחת המחתרות בתל אביב-יפו

מעוז עזריהו | שרי ישראל

שלטים מספרים

הנצחת המחתרות בתל אביב-יפו

מעוז עזריהו | שרי ישראל

טקס, הנצחה, מורשת

מוסד הרצל
לחקר הציונות
אוניברסיטת חיפה

Maoz Azaryahu and Sari Israeli
**Historical Markers for the Hagana, Etzel,
and Lehi in Tel Aviv-Yafo**

מסת"ב: 978-965-92974-8-1 ISBN:

©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר — כל חלק שהוא
מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול
בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

נדפס בישראל, תשפ"ד — 2024
עיצוב, סידור, עימוד והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	הנצחת המחתרות בנוף העירוני 1949-1987
11	ישראל רוקח: 1949-1953
15	חיים לבנון: 1953-1960
18	מרדכי נמיר 1960-1969
23	שלמה להט: 1974-1993
29	שלטי הנצחה למחתרות
40	הפוליטיקה של הייצוג
44	שלושה דורות של עיצוב
59	שלטי הנצחה של ה'הגנה'
135	שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י
187	רשימת שלטי ההנצחה

הקדמה

תיעוד שלטי ההנצחה של המחתרות בתל אביב-יפו הוא פרויקט משותף של מוסד הרצל לחקר הציונות באוניברסיטת חיפה ושל מחלקת אירועים, טקס ומורשת בעיריית תל אביב-יפו. הספר מתעד את שלטי ההנצחה הפזורים ברחבי העיר ומספרים את הסיפור ההיסטורי של האתרים הקשורים לפעילות ה'הגנה', האצ"ל והלח"י בתל אביב-יפו. התיעוד כולל שני חלקים. החלק הראשון הוא מבוא שמגולל בפני הקוראים את ההיסטוריה הפוליטית והמרחבית של מפעל הנצחת המחתרות בנוף העירוני בתל אביב-יפו באמצעות שמות רחובות, מצבות זיכרון ושלטי הנצחה. בסיום המבוא דיון מפורט במפעל שילוט האתרים הקשורים לפעילות המחתרות בשלהי כהונתו של ראש העירייה שלמה להט (1987-1993). החלק השני פורש בפני הקוראים את צילומי שלטי ההנצחה. סידורם של הצילומים בספר בהתאם לסדר הכרונולוגי של שילובם בנוף ממיר את הפיזור הגאוגרפי של שלטי ההנצחה בעיר בתיעוד אלבומי של שלטי ההנצחה לפי סדר הצבתם כפי שמתועד ברשימה שבארכיון העירוני.

הדיון במבוא מתמקד בקבלת החלטות בממשלים עירוניים עוקבים ובאופן שבו לחצים שהפעילו הארגונים המייצגים את לוחמי המחתרות והיריבות ביניהן על מקומן בהיסטוריה של המאבק לתקומה השפיעו על גיבוש נוף ההנצחה העירוני. כל זה הכרחי להבנת פרישת שלטי ההנצחה של המחתרות בשלהי כהונתו של ראש העירייה שלמה להט כהליך הכורך הכרה עירונית במורשת המחתרות בעיר העברית הראשונה עם שאיפה מוצהרת לתרום לפיוס בין ה'הגנה' ובין האצ"ל והלח"י. הדיון עוקב אחרי תקופות כהונתם של ראשי העירייה, ביטוי לתפקיד המרכזי שמילאו ראשי העירייה לדורותיהם בניסוח מדיניות ההנצחה העירונית של המחתרות. המחקר מתבסס על חומרים שרובם המכריע — פרוטוקולים,

מכתבים, מזכרים והעתקי חוזים – גנוזים בתיקי הטקס והאירועים ובארכיון העירוני של תל אביב-יפו. מקצתם של המסמכים נמצא בארכיון מכון ז'בוטינסקי. הספר מציג בפני הקוראים והקוראות צילומים עדכניים ככל האפשר של שלטי ההנצחה של המחברות הפזורים באתרים שונים בעיר. צילומים אלה מנציחים את השלטים ברגע שבו צולמו. וונדליזם, פגעי מזג האוויר, כמו גם מפעלי בנייה באתרים שבהם הם מוצבים הנם חלק בלתי נפרד מגורלם של שלטי ההנצחה. תחזוקת הזיכרון פירושה מאמץ מתמיד לתחזק את השלטים: לדאוג לשיקומם של שלטים שנפגעו כך שיוכלו לשמש את התכלית שלמענה נוצרו – להעביר מידע היסטורי ולסמן אתרי מורשת. ולמרות המאמץ לתחזק את הזיכרון, שינויים בנוף השלטים הוא בלתי נמנע. התיעוד הצילומי המובא בחלק השני של הספר הוא 'תמונת המצב' בעת שהשלטים צולמו. בעקבות עבודות התשתית בעיר ומיזמי תמ"א נעלמו 13 משלטי ההנצחה. במקום השלטים החסרים מובאים בספר צילומים שנמצאו בארכיון העירוני של שלטים שהוצבו שם בשלבים קודמים של מפעל הנצחת המחברות. העיצוב השונה של שלטי ההנצחה הוא חלק מהסיפור, כפי שמפורט בהמשך בדיון על עיצוב השלטים.

הצילומים מגישים את ההיסטוריה של שלטי ההנצחה מספרים לעוברים ושבים הנתקלים בהם במהלך חיי היום-יום שלהם. זה המקום לשוב ולהדגיש כי ספר זה עוסק בתיעוד מפעל ההנצחה ולא בהיסטוריה המנוסחת על שלטי ההנצחה: הספר אינו עוסק כלל בשאלת המהימנות ההיסטורית של הנוסחים הכתובים על השלטים ואינו דן בשאלת הפרשנות ההיסטורית שהם מציעים. אלה הן שאלות חשובות שלא כאן המקום לעסוק בהן. חשוב לציין כי העירייה, שהייתה הגוף שביצע את הצבת השלטים שהוחלט עליהם, לא הייתה מעורבת כלל בניסוח הכיתוב שעליהם. את המידע ההיסטורי שהשלטים מוסרים ואת ניסוחו קבעו ותיקי המחברות שהופקדו על מלאכה זו והכיתוב מייצג את נקודת המבט והפרשנות ההיסטורית שלהם. במובן זה, הנוסחים על השלטים מתעדים קולות אותנטיים שמביאים את השקפת העולם של פעילי הזיכרון המופקדים מטעם המחברות על עיצוב המורשת ההיסטורית. זה המקום להודות לכל מי שסייעו בהליך המתיש לעתים של איתור מידע על תולדות מפעל הנצחת המחברות בעירייה: לגליה ורזבסקי ולאסף רותם ממחלקת טקס, אירועים, הנצחה ומורשת; לעובדי ועובדות הארכיון העירוני שטרחו במלאכת איתור מסמכים רלוונטיים. תודה מיוחדת נתונה לפסל דן רפפורט ולדאריכל פטר סמוק שהקדישו לי מזמנם והתירו לי לעשות שימוש בחומרים המצויים ברשותם ולמעצב החזותי אילן מולכו על המידע שמסר לי ועל הרשות לפרסם חומרים שברשותו. ואחרון אחרון חביב: תודה גדולה לאלי אורן ולצוות על מלאכת ההפקה המוקפדת.

הנצחת המחתרות בנוף העירוני

1987-1949

ב-1986 פנה ארגון חברי ה'הגנה' לשלמה להט, ראש עיריית תל אביב-יפו, והציע להציב שלטי הנצחה באתרים שבהם פעל ארגון ה'הגנה' בתל אביב. ראש העירייה אימץ את הרעיון, שהורחב מאוחר יותר כך שיכלול גם את הנצחת פעילות האצ"ל והלח"י בעיר. בין מרס 1987 ובין יולי 1993 הוצבו בעיר 125 שלטי הנצחה למחתרות: 75 שלטי הנצחה המתעדים את פעילות ה'הגנה' (אחד מהם בוטל מאוחר יותר) ו-50 המתעדים את פעילות האצ"ל והלח"י.

שלטי ההנצחה למחתרות בתל אביב היו ביטוי לצורך של חברי ה'הגנה', האצ"ל והלח"י לספר את סיפור פעילות המחתרות בעיר העברית הראשונה, מרכז החיים היהודיים בארץ ישראל בתקופת המדינה שבדרך. היוזמה ביטאה את ההכרה שתיעוד האתרים והפעילויות המזוהים עם המחתרות הכרחי לשימור המורשת של כל אחת מהן בתודעה הציבורית: בלי הנצחה פיזית באמצעות לוחות זיכרון שיוצבו באתרי ההתרחשות יישכחו האירועים שאירעו שם. במובן זה, היוזמה להציב שלטי הנצחה באתרי הפעילות של המחתרת הייתה פעולת-מנע כנגד השכחה. עם ההכרזה על אתרים בעיר כבעלי משמעות היסטורית בהקשר של פעילות המחתרות בעיר נוצרה טופוגרפיה רשמית של פעילות המחתרות בעיר כהיבט של הזיכרון העירוני. השלטים נועדו לשמר ולהנחיל מידע היסטורי על היבטים תלויי-מקום של פעילות המחתרות. בה בעת הם שילבו את סיפורן של המחתרות בנוף העירוני כחלק בלתי נפרד מחיי היום-יום של העוברים והשבים הנתקלים בהם כחלק משגרת יומם.

כפעולה בעלת משמעות ציבורית, ייעודה של ההנצחה הוא לצקת את ההיסטוריה בתבנית של זיכרון ציבורי. במובן זה ההנצחה משמרת את ההיסטוריה. אך כמיזם המתנהל בזירה הציבורית, להנצחה יש היסטוריה משל עצמה שהיא

היבט של הפוליטיקה העירונית. ההתחקות אחרי ההיסטוריה של ההנצחה פירושה חשיפת תפיסות מנחות ואינטרסים של בעלי עניין, כמו גם של הסכמות ומחלוקות שקיומן הוא חלק בלתי נפרד מהדינמיקה הפוליטית של ההנצחה במובנה כתרגום של תפיסה רעיונית למדיניות ציבורית.

פרישת השלטים המתעדים את פעילות המחתרות ברחובות העיר תל אביב-יפו הייתה שלב מסכם בהיסטוריה הפוליטית והמרחבית של הנצחת המחתרות בנוף העירוני. ברקע הדברים היה המאבק בין השמאל ובין הימין על גיבוש הסיפור הלאומי של מדינת ישראל. בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל ההנצחה הממלכתית של המאבק לעצמאות ייצגה את התפיסה השלטת של השמאל הציוני שהדגישה את המעמד ההגמוני של ה'הגנה' בסיפור התקומה.¹ האצ"ל והלח"י, שהוגדרו כארגונים "פורשים" שסירבו לקבל את מרות היישוב המאורגן, הודרו מהזיכרון הממלכתי של המאבק על תקומת ישראל.² לוחמי האצ"ל והלח"י שלא גויסו לצה"ל לא נכללו ברשימת חללי מלחמת העצמאות, בעוד לוחמי ה'הגנה' שנפלו לאחר כ"ט בנובמבר הוכרו כחללי מלחמת העצמאות. בהקשר זה של הדרה ברמה הממלכתית, עבור ותיקי האצ"ל והלח"י ונציגיהם בזירה הציבורית ההנצחה של המחתרות ושל הנופלים בעיר העברית הראשונה נועדה להפגין הכרה ממסדית, גם אם רק ברמה העירונית, בחלקן במאבק על הקמת המדינה ועל הגנת העיר. התחרות הסמלית בין ה'הגנה' מחד גיסא ובין האצ"ל (בעיקר) והלח"י מאידך גיסא על נפח ופרטי ההנצחה של כל אחת מהמחתרות בתל אביב (מ-1950 תל אביב-יפו) הייתה היבט מקומי של המאבק על הזיכרון הלאומי המתגבש.

הפוליטיקה המקומית של הנצחת המחתרות התבטאה בהצעות ובדרישות להנצחה מהעירייה כמי שבידה הסמכות לקבוע מה והיכן יש להנציח באמצעות אנדרטאות, שמות רחובות או שלטי זיכרון. המעורבות הפעילה של ראשי עירייה לדורותיהם בהתוויית מדיניות ההנצחה של המחתרות בעיר העידה על החשיבות והרגישות הפוליטית של הנושא. העניין של בעלי עניין בנושא הייתה מתבקשת, דבר שאכן התרחש בדיונים שנערכו בוועדות הרלבנטיות ובמיוחד בוועדת השמות וההנצחה העירונית.

1 מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956, שדה בוקר 1995.

2 אודי לבל, הדרך אל הפנתאון: האצ"ל, הלח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים 2007.

לראשי העירייה המכהנים היה תפקיד חשוב בניסוח עקרונות ותוכני מדיניות ההנצחה העירונית. בהתאם לכך, פרקי הדיון ההיסטורי בהנצחת המחזרות בתל אביב-יפו מסודרים בסדר כרונולוגי של תקופות הכהונה העוקבות של ראשי העירייה.

ישראל רוקח: 1949-1953

עבור ותיקי האצ"ל נודעה חשיבות מיוחדת להנצחת חללי המערכה על יפו בפסח תש"ח. לאחר חגיגות יום העצמאות הראשון במאי 1949 דנה מועצת עיריית תל אביב באופני הנצחת בני העיר שנפלו במלחמת העצמאות.³ ראש העירייה ישראל רוקח, שהיה חבר ה'הגנה', ציין כי הורים שכולים פנו אליו בבקשה להציב יד לכובשי יפו. הוא הציע לנטוע לזכר הנופלים עצים לאורך שדרות חסן בק (כך!), עץ לכל נופל. נציגי סיעות הפועלים פירשו את הצעתו של רוקח כניסיון להכניס גוון פוליטי להנצחה באמצעות הדגשת חלקם של חללי האצ"ל שנפלו בקרב לכיבוש יפו. הצעתם הייתה להקים אנדרטה לזכר כל בני תל אביב שנפלו בחזיתות השונות של מלחמת העצמאות. המועצה קיבלה את שתי ההצעות: בניית גלעד מרכזי לזכר בני תל אביב שנפלו במערכה ונטיעת חורשות זיכרון.

בכ' בתמוז תש"ט, הוא יום השנה למותו של הרצל שצוין ברחבי המדינה כ'יום הצבא', ניטעה במנשייה, ליד מסגד חסן בק, חורשת עצי אורן לזכר "כובשי יפו ומגיני תל אביב" שנפלו בגזרה זו.⁴ הייתה זו ההנצחה הראשונה בתחומי תל אביב לבני העיר שנפלו במלחמת העצמאות. נטיעת החורשה במנשייה הייתה ביטוי של הוקרה מצד העירייה לחללי הקרב על מנשייה ויפו בתש"ח. במהלך הטקס נטעו המשפחות השכולות 41 עצי אורן, עץ לכל נופל. ארגון ה'הגנה' סירב למסור את שמות חבריו שנפלו בגזרה זו, ומשום כך ניטעו העצים בחורשה לזכר חללי האצ"ל בלבד. בנאומו הדגיש ראש העירייה ישראל רוקח את גבורתם של "עשרות הצעירים עזי הנפש" שהביאו לכניעת יפו לתל אביב.⁵ עיריית תל אביב ביקשה למנוע את צביעתו של האירוע בצבע פוליטי מובהק. נציגי האצ"ל ומנהיגי תנועת החרות לא הוזמנו לנאום, ומזכיר העירייה לא התיר לפלוגת בית"ר לעלות

3 פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה, 9 במאי 1949, עמ' 189-190; הצפה, 10 במאי 1949, עמ' 1;

הארץ, 10 במאי 1949, עמ' 4.

4 חרות, 18 ביולי 1949, עמ' 1.

5 הבקר, 18 ביולי 1949, עמ' 4.

על מגרש הנטיעות. את דבר המשפחות השכולות הביא מהנדס העיר משה רויטמן (עמיעז), שבנו נמנה עם החללים שהונצחו בחורשה.

בינואר 1950 אישרה מועצת עיריית תל אביב 341 שמות חדשים לרחובות.⁶ בין אלה היה השם 'כיכר הכובשים' שיינתן לכיכר השעון ביפו לזכר לוחמי האצ"ל שנפלו במערכה על יפו.⁷ בישיבת המועצה העירונית טען נציג תנועת החרות כי ברשימה שהגישה ועדת השמות "נתקפחו לוחמי אצ"ל ואנשי המחתרת שנפלו על כיבוש יפו". הוא "תבע" לקרוא לרחוב ליד מסגד חסן בק בשם 'שדרת גיבורי אצ"ל'.⁸ ימים ספורים לאחר מכן פנתה תנועת החרות לוועדת השמות בהצעה לקרוא לחורשה שנטעה עיריית תל אביב כחצי שנה קודם לכן מול מסגד חסן בק על שם חללי האצ"ל שנפלו במקום בקרב לכיבוש יפו, "הואיל וחללי האצ"ל שחררו בדמם את תל אביב מסיוט הדמים".⁹

בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות העניין של ותיקי ה'הגנה' בתל אביב-יפו היה בהנצחה בעיר של הארגון ומורשתו, ללא התייחסות לגיאוגרפיה ההיסטורית של פעילות ה'הגנה' בתל אביב. לקראת יום העצמאות השני (תשי"א/א/1950) פנה ארגון ה'הגנה' בתל אביב לוועדת השמות העירונית בבקשה "שיינתן שמה לאחד ממקומות העיר: רחוב, רחבה, ככר או כדומה".¹⁰ ימים ספורים לפני יום העצמאות הודיעה עיריית תל אביב-יפו על 22 שמות רחובות שינציחו את מלחמת העצמאות, ביניהם ה'הגנה' והפלמ"ח.¹¹ חרות הגיב בטרזניה: "יגענו וחיפשנו בין 22 השמות את השם אצ"ל, כובש יפו ומשחררה, לשווא יגענו וחיפשנו".¹² השם 'דרך ההגנה' ניתן לעורק תחבורה מרכזי בדרום העיר, הגובל בשכונת התקווה.

גם ותיקי ה'הגנה' וגם ותיקי האצ"ל פנו לעירייה בדרישה להנצחה ראווה של הנופלים. בפברואר 1951 ביקש יו"ר אגודת של"ח ('האגוד לשיקום לוחמי חופש' של וותיקי האצ"ל) מוועדת השמות העירונית לקבוע שמות ביפו "על שמותיהם של חיילי הארגון הצבאי הלאומי שנפלו בקרב לשחרורה".¹³ ימים ספורים לאחר מכן פנה יו"ר ארגון ה'הגנה' לראש העירייה ישראל רוקח בבקשה להנציח את

6 ישיבת מועצת העירייה, 29 בינואר 1950: הצפה, 30 בינואר 1950, עמ' 4; ידיעות עיריית תל אביב, 16 באפריל 1950, עמ' 15.

7 "שמות לרחובות יפו רבתי", חרות, 6 בפברואר 1950, עמ' 2.

8 "341 שמות לרחובות בת"א רבתי", הארץ, 30 בינואר 1950, עמ' 4.

9 תנועת החרות לוועדת השמות, עיריית תל אביב, 9 בפברואר 1950, ארכיון עירוני תל אביב-יפו (להלן: אעתא"י) עת"א א 4-2627.

10 ר. יזרעאלי לוועדת השמות, עיריית תל אביב, 21 במרס 1950, אעתא"י א 4-2627.

11 דבר, 13 באפריל 1950, עמ' 4.

12 חרות, 16 באפריל 1950, מצוטט בידיעות עיריית תל אביב, 15 באפריל 1950, עמ' 15.

13 בצלאל עמיצור לוועדת השמות, 22 בפברואר 1951, אעתא"י א 4-2628.

זכר "המפקדים הדגולים, מפקדי ה'הגנה' במחוז תל אביב":¹⁴ יהושע גלברמן שנפל בדצמבר 1947 בדרך לטרון, וישראל שחורי, מפקד מרחב ההגנה של תל אביב, שנפל ליד גימזו ביולי 1948. העירייה לא נעתרה לבקשות: מדיניות העירייה, כפי שניסח ראש העירייה ישראל רוקח, הייתה שלא לקרוא רחובות על שם מפקדים וחללים "כדי להימנע מהפליית וגם שלא להסתבך בדברים שביחס להערכתם חלוקות הדעות בציבור".¹⁵ בדברים אלה הייתה התייחסות מרומזת למחלוקת הפוליטית שפילגה את היישוב בנוגע להערכת פעילות האצ"ל והלח"י. בישיבה חגיגית של מועצת עיריית תל אביב שנערכה ב-9 במאי 1951, ערב יום העצמאות השלישי, (תשי"א/א/1951), הכריזה עיריית תל אביב-יפו על הקמת שלוש אנדרטאות "שינציחו את זכרם של בני תל אביב ומגיניה הקדושים":¹⁶ אנדרטה מרכזית בכיכר מלכי ישראל, אנדרטה לטייסים שנפלו בהגנה על העיר בגן העצמאות (השם נקבע ב-1950) ואנדרטה "למגיני תל אביב וכובשי יפו" בגן שניטע בתש"ט לזכר הנופלים ליד מסגד חסן בק. אפילו ללא אזכור מפורש ברור היה כי האנדרטה "למגיני תל אביב וכובשי יפו" נועדה להנציח את חללי האצ"ל, אך עבור ותיקי האצ"ל לא היה בכך די. מבחינתם העירייה נקטה איפה ואיפה. בפברואר 1952 התלונן תושב תל אביב על כך שבעוד ששמותיהם של ה'הגנה' והפלמ"ח נקבעו כשמות רחובות וחללי הגנה ופלמ"ח הונצחו על השלטים, ועדת השמות העירונית התעלמה מהאצ"ל והלח"י בכך ש"לא מצאה לנכון לכבד את זכר הנופלים האלה ואת זכר הארגונים אשר בשמם לחמו ונפלו".¹⁷ לטענתו התעלמות זו יצרה תחושה בקרב "חלק גדול וניכר מתושבי העיר שהנם אזרחים מדרגה שנייה". בתשובתו דחה רוקח את הטענות וציין כי לזכרם של חללי האצ"ל שנפלו במערכה על יפו ניטעה חורשה והוכרו על הקמת אנדרטה לזכרם במקום. כחודשיים אחר כך, לרגל יום העצמאות הרביעי (תשי"ב/ב/1952) הכריזה העירייה על ארבעה שמות-זיכרון להנצחת גיבורי מלחמת העצמאות בתל אביב. בנוסף לשמות 'רח' הטייסים' ו'רח' יד לבנים' הוחלט לקרוא לחורשה במקום שם תוקם האנדרטה "לזכר גיבורי מלחמת השחרור, כובשי יפו" בשם 'חורשת הגיבורים'. בהזדמנות זו גם נקבע השם 'רחוב הכובשים' לרחוב מאה שערים שיוצא מאלנבי ומגיע עד מסגד חסן בק.¹⁸ בתגובה להנצחת גיבורי האצ"ל פנו ראשי ארגון חברי

14 יוסף דקל לישראל רוקח, 4 במרס 1951, שם.

15 ישראל רוקח למשה יערי, 17 ביוני 1952, אעתא"י ב 4-2628.

16 ידיעות עיריית תל אביב, 15 במאי 1951, עמ' 21.

17 משה יערי לישראל רוקח, 27 בפברואר 1952, אעתא"י ב 4-2628.

18 ישראל רוקח, "קביעת שמות-זיכרון הקשורים במלחמת השחרור", ללא תאריך, אעתא"י ב 4-2628.

ה'הגנה' בתל אביב לראש העירייה בבקשה להוציא לפועל בעיר מספר מפעלים "אשר ישמשו ביטוי של הערכה מצד אבות העיר ותושביה למעשה ה'הגנה".¹⁹ בין אלה היה 'בית ההגנה' שיתעד את פעילות הארגון מראשיתו "אשר ישמש מעין מצבת זיכרון לדורות, ומקומו צריך להיות במרכז העיר". העובדה שהייתה זו תגובה להחלטת העירייה להנציח את חללי האצ"ל נרמזת בהצעה של ראשי ארגון ה'הגנה' לקרוא את הדרך המובילה מרחוב אלנבי פינת הירקון ועוברת דרך מסגד חסן בק בשם 'דרך ההגנה', בנימוק ש"זו הדרך אותה ראו חברינו בדמם בהגינם על מבואות העיר תל אביב".²⁰ בנובמבר 1952 הוחלפו השלטים הישנים ברחוב מאה שערים בשלטים החדשים הנושאים את השם 'רחוב הכובשים'.²¹ בפרס הראשון בתחרות לעיצובה של מצבת הזיכרון לזכר החללים במערכה לכיבוש יפו זכו הפסל מיכאל קארה ובנו, האדריכל חיים קארה. לדברי השופטים, "האנדרטה נותנת ביטוי יפה למטרת ההתחרות ולהשתלשלות מאורעות היסטוריים שקרו בחלק זה של העיר. הפתרון הפיסולי מוצלח ויפה, הפרופורציות מתאימות. המקום שנקבע לשמות נראה כמתאים".²² התבליט שעל חזית מבנה האבן מתאר שלושה לוחמים לאחר הקרב; הכתובת "מנשרים קלו מאריות גברו", מקינת דוד על שאול ויהונתן, מספקת הקשר תרבותי-היסטורי לגבורת הלוחמים. האנדרטה בגן הכובשים לא פירטה את שמותיהם של "מגיני תל אביב וכובשי יפו" שלהם היא מוקדשת על פי הכתובת בגב האנדרטה. זהותם הארגונית של המונצחים סומנה בסמלי ארגון ה'הגנה' וסמל האצ"ל שהופיעו לצד סמלי המדינה והעיר מעל הכתובת שבגב האנדרטה. העמדת סמלי שני הארגונים זה לצד זה יצרה מצג של שוויון בין ה'הגנה' ובין האצ"ל ומנעה את זיהוי האנדרטה כאנדרטה לחללי האצ"ל בלבד. על פי פרשנות מאוחרת יותר שלוש דמויות הלוחמים בחזית האנדרטה היו "של ה'הגנה', של האצ"ל ושל הלח"י".²³ כלומר, ייצוג שווה לכל שלוש המחזרות, אפילו אם באופן מובלע בלבד. בטקס הסרת הלוט מעל האנדרטה שנערך לרגל יום העצמאות ה-9 (1957/תשי"ז) נכחו נציגי הצבא ומשפחות שכולות, חברי כנסת של תנועת החרות ולוחמי אצ"ל.²⁴ כשבוע לאחר מכן נערך טקס חנוכת הגן שניטע במקום בצד רחוב הכובשים ונקרא 'גן הכובשים'.

19 אלוף משנה אבנר לישראל רוקח, 3 ביולי 1952, שם.

20 שם, שם.

21 אברהם אזולאי לישראל רוקח, 28 בנובמבר 1952, שם.

22 פרוטוקול, ישיבת חבר השופטים בתחרות האנדרטאות לזכר חללי מלחמת הקוממיות, אפריל 1952, אעתא"י א 4-129, עמ' 4.

23 א.ז. בן-ישי, "מי הונצח בתל אביב ומי לא הונצח?", אפריל 1963, אעתא"י 96-7(7).

24 "הוסר הלוט מעל אנדרטאות לזכר מגיני תל אביב", חרות, 7 במאי 1957, עמ' 1.

חיים לבנון: 1953-1960

בהצעה המקורית של ועדת השמות הוצע כי השם 'רחוב הכובשים' יינתן לרחוב מרכזי ביפו היוצא מכיכר השעון. ההחלטה לקרוא לרחוב מאה שערים רחוב הכובשים אכן ביטלה את ההחלטה שקיבלה מועצת העירייה שנתיים קודם לכן, אלא שוועיקי האצ"ל לא ויתרו על כיכר השעון כאתר הנצחה לחללי האצ"ל. בסיום "חגיגות חמש שנים לכיבוש יפו" של ותיקי האצ"ל בחול המועד פסח תשי"ג (1953) נערכה עצרת בכיכר השעון ביפו. לאחר הנאומים הוסר הלוט מעל לוח הזיכרון שנקבע על מגדל השעון והוקדש ללוחמי האצ"ל שנפלו במערכה לכיבוש יפו. את שלט ההנצחה הציבה אגודת של"ח. בהזמנה למשפחות השכולות נכתב:

הישג כביר זה של האצ"ל טרם זכה להכרה מצד הגורמים הרשמיים במדינה. מאחר שאין ביכולתנו מסיבות מובנות מאליהן להנציח את זכרם של כובשי יפו האמיצים שנפלו חללים בקרב גורלי זה – בצורה הממלכתית הנאותה, הננו מסתפקים לפי שעה בטקס צנוע זה בסימן "שאנחנו לא שכחנום".²⁵

הכיתוב על שלט ההנצחה היה:

תהילת נצח
לחיילי הארגון הצבאי הלאומי
גיבורי האומה ומשחרריה
שנפלו בקרב ההיסטורי על כיבוש יפו
בדמם הושג הנצחון
חול המועד פסח תשי"ג
במלאות חמש שנים לכבושה של יפו העיר²⁶

וועיקי האצ"ל לא ביקשו אישור מהעירייה לתלות את שלט ההנצחה על מגדל השעון. ראש העירייה, חיים לבנון, איש הציונים הכלליים שנכנס לתפקידו

25 של"ח למשפחות שכולות, 7 במרס 1953, ארכיון מכון ז'בוטינסקי ל2/5-16.

26 חרות, 2 באפריל 1953, עמ' 4.

שלט ההנצחה של האצ"ל על מגדל השעון ביפו, צילום: מעוז עזריהו

שבועות ספורים קודם לכן, לא נכח בטקס. בהמשך ניכר היה שלבנון, שהיה חבר ה'הגנה', ביקש לקדם מדיניות מאוזנת יותר מקודמו כלפי הנצחת המחתרות, וזה התבטא בכך שהעירייה בראשותו הייתה פתוחה יותר להנצחה מפורשת של האצ"ל בשלטי הרחובות. בדצמבר 1954 התקבלה החלטה לקרוא רחוב בעיר על שם האצ"ל. בספטמבר 1955 הוסר הלוח מעל השלטים המכריזים על רחוב א' בשכונת התקווה, הוא הרחוב המרכזי בשכונה, כעל 'רחוב האצ"ל'.²⁷ טקס הסרת הלוח היה הזדמנות להפגין את שיתוף הפעולה הפוליטי של ראש העירייה מסיעת הציונים הכלליים עם סיעת חרות במועצה העירונית: הטקס נערך שבועות ספורים לאחר שחיים לבנון הקים קואליציה צרה עם הדתיים ועם סיעת חרות במועצה העירונית והבטיח את המשך כהונתו כראש עירייה. בטקס החגיגי נאמו ראש העירייה ומנחם בגין, מנהיג חרות. ראש העירייה הכריז בריש גלי על הקשר בין האצ"ל לתל אביב: "עירנו קשורה עם אצ"ל. לוח הרחוב על שם אצ"ל מותקן כאן היום לדורות".²⁸ מנחם בגין הדגיש את המשמעות הסמלית של ההנצחה: "הונף בגלוי הדגל של אצ"ל ברחובות העיר תל אביב". בהתייחסו לרחוב ההגנה הסמוך

27 חרות, 5 בספטמבר 1955, עמ' 1.

28 שם, שם.

אמר באירוניה: "שמעתי שקיים בתל אביב רחוב ע"ש ה'הגנה'. אנו שמחים על כך. מעולם לא טענו לזכות יחיד על הגבורה". הוא הודה לראש העירייה "שנתן ידו למעשה של צדק היסטורי".²⁹

עניין אחר היה קריאת רחובות על שמם של חללי המחתרות. כבר ב־1950 הציע נציג חרות במועצה לקרוא רחובות על שם עולי הגרדום שלמה בן יוסף ודב גרונה. בדיון של ועדת השמות שנערך במרס 1955 הציע נציג חרות לקרוא רחובות על שם דוד רזיאל, יאיר (אברהם שטרן), ועולי הגרדום שלמה בן יוסף ודב גרונה.³⁰ גישת העירייה עד כה הייתה להימנע מהנצחות של אישים שעוררו "מחלוקת חריפה", ולהסתפק בהנצחות קבוצתיות בלבד. אלא שבישיבה זו לבנון הודיע על הסכמתו העקרונית "לקרוא רחובות בשמות מפקדים אלה ואלה", כשכוונתו הייתה לשמאל ולימין. מבחינתו היה אפשר לחשוב על האפשרות לקרוא רחובות על שמם של אלה "ששמותיהם נחרתו בתולדות המאבק או מסרו נפשם על קידוש השם". בהסתמך על הצעתו של נציג חרות בוועדה, לבנון הביע הסכמה לקרוא רחובות על שמם של "גיבורי האצ"ל": דב גרונה, שלמה בן יוסף ודוד רזיאל, וגם על שמם של מפקדי ה'הגנה': אליהו גולומב, ישראל שחורי ויהושע גלוברמן. הקו האדום מבחינתו היה מייסד הלח": "אינני מסכים ליאיר". באוגוסט 1955 — כחודש לאחר הבחירות העירוניות והקמת הקואליציה עם חרות במועצת העירייה — התקבלה החלטה שעולי הגרדום, הרוגי המלכות גולי קניה וגולי אריתריאה יונצחו באופן קבוצתי על שלטי הרחובות ברמת החי"ל. ההסכמה העקרונית של ראש העירייה חיים לבנון להנצחה אישית של מנהיגי המחתרות קיבלה ביטוי על שלטי הרחובות סמוך ליום העצמאות העשירי (תשי"ח/1958), במהלך הטקס החגיגי לציון החלפת שמו של רחוב תרשיש (לשעבר בוסטרוס) ביפו לרחוב על שם דוד רזיאל. הנאומים בטקס שבו השתתפו מאות מוותיקי האצ"ל היו מנחם בגין, מנהיג חרות, וחיים לבנון, ראש עיריית תל אביב-יפו.³¹ הנצחת רזיאל על שלטי רחוב הייתה בגדר "סטיה ראשונה מהחלטות מועצות קודמות" בנוגע להנצחת פרטנית של מנהיגי המחתרות, כפי שהגדיר זאת מאוחר יותר א.ז. בן-ישי, מזכיר ועדת השמות העירונית.³²

29 שם, עמ' 4.

30 ישיבת ועדת השמות, 21 במרס 1955, אעתא"י 7-9(3); וגם: ישיבת ועדת השמות, 4 במאי, אעתא"י 1955 7-9(3).

31 דבר, 13 במאי 1958, עמ' 2.

32 א.ז. בן-ישי למרדכי נמיר, 17 בפברואר 1964, אעתא"י 96-7(7).

מרדכי נמיר 1960-1969

ה'הגנה'

בבחירות שנערכו לראשות עיריית תל אביב ב־1959 ניצח מרדכי נמיר, שעמד בראש סיעת מפא"י, את חיים לבנון, איש הציונים הכלליים. נמיר היה חבר מפקדת ה'הגנה' בתל אביב ומ־1947 גם חבר המפקדה הארצית. עם כניסתו לתפקיד נעה מטוטלת ההנצחה המוסדית של המחתרות בעיר באופן ברור לכיוונה של ה'הגנה'. בפסח תשכ"א (1961) נפתח בשרדות רוטשילד 'בית ההגנה' – בית אליהו (גולומב) 'ובו מוזיאון ה'הגנה'. המוזיאון של משרד הביטחון היה הנצחה ממלכתית שתרמה תרומה משמעותית להנצחת ה'הגנה' במרקם החיים של העיר העברית הראשונה. מיקומו של המוזיאון לתולדות ה'הגנה' בבית משפחת אליהו גולומב בשרדות רוטשילד שזר את הביוגרפיה של מייסד ה'הגנה' עם סיפורה של ה'הגנה'. מוזיאון ה'הגנה' לא היה מוסד עירוני. ההשפעה שהייתה לשינוי הפוליטי בהנהגת העירייה בתחום הנצחת המחתרות בתל אביב-יפו התבטאה בהעלאת הנושא לסדר היום על ידי נציגי מפא"י בהנהלת העירייה.

במרס 1961 נוסח מסמך ובו פירוט דרכי ההנצחה של ה'הגנה' שיש לקדם: קריאת שמות "מתאימים" לרחובות וגנים מרכזיים בעיר; הקמת אנדרטה מרכזית להנצחת ה'הגנה' בכיכר מרכזית (כמו כיכר המדינה); קביעת "טבלאות ציון" במקומות שונים בעיר ולוחות זיכרון בבתי ספר ששימשו מקומות אימון של ה'הגנה'.³³ כותבי המסמך המליצו כי ראש העירייה יקים ועדה מצומצמת שתתכנן ותבצע את הנצחת ה'הגנה' בתל אביב. במאי 1961 החליטה הנהלת העירייה להקים ועדה שבראשה עמד אליעזר שכטר, סגן ראש העירייה.³⁴ הוועדה התכנסה בנובמבר 1961, והמלצותיה העניקו תוקף קונקרטי לרעיונות שנוסחו במסמך שהניע את הקמת הוועדה: לקרוא לגן באבו כביר בשם 'גן ההגנה' ולהקים בפינת הגן אנדרטה לזכר ה'הגנה'.³⁵ ברוח המסמך החליטה הוועדה לקבוע "טבלאות ציון" ולוחות זיכרון בבתי ספר. הנהלת העירייה קיבלה את המלצות הוועדה, ביניהן להקים אנדרטה ל'הגנה' בגן באבו כביר ששמו יוסב לגן ההגנה.³⁶ כן

33 "הצעה להנצחת ה'הגנה' בתל אביב", 21 במרס 1961, אעתא"י 162-7(16).

34 מרדכי נמיר לאלעזר שכטר ולאחרים, 18 ביוני 1961, שם.

35 ישיבת הוועדה להנצחת ה'הגנה', 9 בנובמבר 1961, שם.

36 החלטה מס' 966 מישיבת הנהלה מס' 99, 11 בדצמבר 1961, אעתא"י 162-7(16); מעריב, 12 בדצמבר 1961, עמ' 8.

הוחלט לאתר בעיר רחובות שייקראו על שם "מפעלים ומבצעים מיוחדים של ה'הגנה'". בשלב זה ההחלטות נותרו על הנייר.

בספטמבר 1962, לציון עשור למותו, נקרא רחוב על שם יצחק שדה, מפקדו הראשון של הפלמ"ח. בטקס הסרת הלוט מעל השלטים הנושאים את שמו השתתפו יגאל אלון וסגן ראש העירייה אליעזר שכטר.³⁷ במרס 1963 התקיימה ישיבה בראשות אליעזר שכטר בה הוחלט כי ביום העצמאות, ב-29 באפריל 1963, ייפתח 'גן ההגנה' באבו כביר ותיקבע כיכר ביפו שתישא את השם 'כיכר ההגנה'.³⁸ בפגישה שקיים ראש העירייה באפריל 1963 עם סגניו אליעזר שכטר ויוסף חלד, שהיה גם יושב ראש ועדת השמות העירונית, שלושתם מסיעת מפא"י, הוחלט להוציא אל הפועל את ההחלטה לקרוא כיכר וגן בעיר על שם ה'הגנה'.³⁹ הנהלת העירייה גם אישרה להסב את שמה של כיכר השעון ל'כיכר ההגנה' ולקרוא לגן באבו כביר 'גן ההגנה'.⁴⁰ טקס הסבת שמה של כיכר השעון לכיכר ההגנה נועד להיערך ביום העצמאות הקרוב, במלאת 15 שנים לעצמאות ישראל. כפי שנכתב במסמך פנימי לאחר הישיבה, "יש להחיש את ההחלטה בדבר קריאת שמות של פארק ההגנה וכיכר ההגנה".⁴¹ נראה שהדחיפות להנציח את ה'הגנה' בצורה בולטת הייתה על רקע מפעל הנצחה המתוכנן של ותיקי האצ"ל בתל אביב-יפו בפסח לציון 15 שנים לקרב על יפו. בהקשר של היריבות ההיסטורית על מקום בזיכרון, הנצחת ה'הגנה' ביום העצמאות נועדה לשמש תשובה להנצחת האצ"ל בפסח.

ההחלטה על ההנצחות החדשות של ה'הגנה' בעיר לא נדונו בוועדת השמות העירונית בטענה שלא היה צורך בכך מכיוון שההחלטה העקרונית על הנצחת ה'הגנה' התקבלה כבר במועצה השביעית, בעת שרוקח היה ראש העירייה.⁴² על פי ההסבר של א. ז. בן-ישי, מזכיר ועדת השמות, ההחלטה על הנצחת ה'הגנה' באמצעות קריאת דרך ההגנה בשם זה לא סיפקה את ראשי ה'הגנה' כיוון שהרחוב עדיין לא היה "מפותח", והם דרשו הנצחה באמצעות "אובייקט בולט יותר".⁴³ לפי בן-ישי, בזמנו הבטיח רוקח כי מאוחר יותר תימצא דרך להוסיף עוד אתר הנצחה, כך שהחלטתה של הנהלת העירייה הנוכחית על הנצחת ה'הגנה' לא הייתה אלא בגדר מילוי הבטחה שניתנה על ידי רוקח. במקום אחר טען כי

37 למרחב, 26 בספטמבר 1962, עמ' 6.

38 ישיבה, 18 במרס 1963, אעתא"י 162-7(16).

39 א.ז. בן-ישי ליוסף חלד, 4 באפריל 1963, אעתא"י 96-7(7).

40 מעריב, 17 באפריל 1963, עמ' 15; למרחב, 26 באפריל 1963, עמ' 10.

41 י. דורון לאליעזר שכטר ללא תאריך, אעתא"י 162-7(16).

42 א.ז. בן-ישי ליוסף חלד, 4 באפריל 1963, אעתא"י 96-7(7).

43 א.ז. בן-ישי (?), "הפרוצדורה של קביעת שמות ואיתורם בתל אביב", אפריל 1963 (?), אעתא"י 96-7(7).

גם קיומו של השם 'דרך ההגנה' בתל אביב לא היה הנצחה מפורשת של ארגון ה'הגנה': להסברו, משום שההתייחסות ל'הגנה' בשם 'דרך ההגנה' נכתבה ללא מירכאות, שם הרחוב "אינו" מבליט את ארגון ה'הגנה', אלא את המושג הגנה בלבד, כשם שיש בתל אביב גם 'דרך הביטחון' ו'דרך הניצחון'.⁴⁴ ההחלטה של הנהלת העירייה להסב את שמה של כיכר השעון ל'כיכר ההגנה' עוררה את זעמם של ותיקי האצ"ל ונציגי חרות שטענו כי היה זה "סילוף ההיסטוריה", כיוון והאצ"ל הוא שכבש את כיכר השעון.⁴⁵ כזכור, ב-1953 הוצב על מגדל השעון לוח זיכרון שהציבו ותיקי האצ"ל לזכר חללי הארגון שנפלו במערכה על יפו. חברי מפקדת ה'הגנה' חיזקו את ידי הנהלת העירייה וטענו כי ה'הגנה' היא שכבשה את כיכר השעון.⁴⁶

בעקבות המחלוקת הציבורית לא יישמה הנהלת העירייה את ההחלטה להסב את שמה של כיכר השעון ל'כיכר ההגנה'. גם קריאת גן על שם ה'הגנה' נדחתה. כשנה לאחר מכן, ערב ל"ג בעומר תשכ"ד (1964), נחנך 'גן ההגנה' שניטע באבו כביר, בדרום תל אביב, על שטח של 120 דונם.⁴⁷ האנדרטה שהוכרו עליה לא נבנתה. בספטמבר 1965 התקבלה החלטה להסב את שמו של רחוב הביטחון בדרום העיר על שמו של אליהו גולומב.⁴⁸ זו הייתה ההנצחה הרשמית הראשונה של גולומב בנוף השמות העירוני; על פי ההסבר שנתן בן-ישי, מזכיר ועדת השמות, השם 'יד אליהו' לשכונה שממזרח לאיילון לא נקבע על ידי העירייה ולכן לא היה שם רשמי.

האצ"ל

בעוד העירייה מקדמת את ההנצחה הממוסדת של מורשת ה'הגנה' בנוף העירוני, ותיקי האצ"ל פעלו ללא תמיכה מוסדית להנציח את מורשת המערכה על יפו בתש"ח. בפסח תשי"ג/1953, לציון חמש שנים למערכה על יפו, הוצב שלט הנצחה על מגדל השעון ביפו לחללי המערכה. עשר שנים לאחר מכן, במסגרת האירועים שהפיקה ברית חיילי האצ"ל בחול המועד פסח תשכ"ג/1963 לציון 15 שנים לקרב על יפו נקבעו בזירת המערכה שלטי הנצחה לחללי האצ"ל "שנפלו חלל במערכה על שחרור יפו". מלכתחילה נקבע כי יוצבו שישה שלטי הנצחה

44 א.ז. בן-ישי, "מי הונצח בתל אביב ומי לא הונצח?", אפריל 1963, אעתא"י 96-7(7).

45 הצפה, 20 במאי 1965, עמ' 3.

46 שם, שם.

47 דבר, 30 באפריל 1964, עמ' 24.

48 יוסף חלד לדוד בלאו, 1 בספטמבר 1965, אעתא"י 96-7(7).

באתרים בעלי משמעות היסטורית במערכה הצבאית שינצחו את שמות הנופלים. השלט המרכזי, בגודל 110 ס"מ x 67 ס"מ, נועד להנציח את שמות כל הנופלים בקרבות לכיבוש יפו והוצב בפינת רחוב הכובשים ורחוב לוטם, במקום שנודע בטופוגרפיה של הקרב כ"סימטת הפריצה".⁴⁹ יתר שלטי ההנצחה, בגודל 35 ס"מ x 25 ס"מ, נועדו להנציח את שמות החללים במקום שבו נפלו.⁵⁰ הנקודות שהוחלט עליהן בנוסף ללוח הזיכרון המרכזי היו: רח' הזלזל פינת רחוב הכובשים; רחוב הרב אברהם מקאליסק 32 פינת רחוב וולוז'ין 56; רחוב לוטם פינת רחוב המרד; רחוב הרצל 101; בניין בית הספר אליאנס. הנוסח האחד של כל שלטי ההנצחה כלל את הסיסמה "רק כך" בראש הלוח, ובין המילים סמל האצ"ל. החתימה האחידה מצד ימין למטה מיקמה את הזיכרון בזמן והנציחה את הגוף המנציח:

פסח תש"ח - פסח תשכ"ג.

ברית חיילי האצ"ל

על הלוח המרכזי הייתה ההקדשה:

זכרון

למפקדי הארגון הצבאי הלאומי וחייליו

שנפלו חללים במערכה על שחרור יפו

ששמותיהם פורטו בהמשך. לאחר רשימת הנופלים שסודרה בשני טורים ועל פי היררכיה של דרגות, הופיעה הכתובת "תהילת נצח למשחררי האומה וגבוריה". הביטוי "תהילת נצח" הופיע גם על שלט ההנצחה שהוצב על חזית מגדל השעון ביפו עשר שנים קודם לכן. שלט ההנצחה שנקבע בבית הספר אליאנס היה יוצא דופן במובן זה שלא הנציח שמות של נופלים, אלא את משמעותו ההיסטורית של המבנה:

מבנין זה ניהלה המפקדה של כוחות

הארגון הצבאי הלאומי

את הקרב על שחרור יפו

49 יעקב תבין לאליעזר שכטר, סגן ראש עיריית תל אביב-יפו, 19 במרס 1963, ארכיון מכון ז'בוטינסקי ה' 5/4.

50 א. שרצר לממונה על המחוז, 31 במרס 1963, שם.

שלט הנצחה של האצ"ל שהוצב ב־1963 ברח' המרד 77, צילום: הניה מליכסון

שלט ההנצחה של האצ"ל שהוצב ב־1963 ברח' המרד 77, צילום: אור אלכסנדרוביץ

שלטי ההנצחה האחרים הוקדשו כל אחד לנופלים במקום שם נפלו. הנוסח היה אחיד:

בעמדות בקרב ובהסתערות
על האויב נפלו הגבורים:

ולאחר מכן רשימת הנופלים, מסודרים על פי הצורך בשני טורים ובסדר היררכי על פי דרגותיהם.

שלטי ההנצחה היו עשויים ברונזה. שלט ההנצחה המרכזי, שהנציח את שמות ארבעים החללים, היה בעובי של 1.5 מ"מ. סמל האצ"ל היה בקוטר 15 ס"מ לערך. גון הלוח היה כהה, בצבע אוקסיד, בעוד האותיות היו בצבע ברונזה. השלטים האחרים היו בצבע ברונזה, בעוד האותיות היו בצבע אוקסיד.

הצבת שלטי ההנצחה יצרה טופוגרפיה של הנצחה בשדה הקרב ושילבה את ההיסטוריה בגאוגרפיה המקומית של מנשייה. סמל האצ"ל היה מסר כפול: הנופלים היו חברי המחתרת, ותיקי המחתרת הם שמימשו את חוב הכבוד לנופלים באמצעות שלטי ההנצחה עם שמותיהם שהוצבו בזירת הקרב. שלטי ההנצחה של האצ"ל במנשייה נקבעו בנוף של הריסות ובניינים חרבים למחצה. הרס מנשייה החל בעת הקרבות בתש"ח אך חלק הארי של ההרס התבצע לאחר הקרבות, בעקבות החלטת ראש העירייה רוקח ומהנדס העיר בן סירה למחוק את מנשייה מהנוף המקומי. במחצית השנייה של 1948 התבצעה פעולת הרס שיטתית בשכונה, אך מפאת חוסר תקציב לא הסתיימה מלאכת ההריסה. יש מן האירוניה בכך שב-1963, כאשר ברית חיילי האצ"ל קבעה את שלטי ההנצחה לפעולות האצ"ל בתש"ח במנשייה, החליטה העירייה להשלים את פינוי השכונה מתושביה להרוס את המבנים שנותרו. המלאכה בוצעה בשלהי שנות ה-60 וראשית שנות ה-70. פעולת ההרס שינתה את הנוף המקומי: בניינים, אפילו אם חרבים למחצה, נעלמו, ורשת הרחובות נמחקה מהמפה.

שלמה להט: 1974-1993

על שם עולי הגרדום

שלטי ההנצחה של האצ"ל במנשייה הנציחו פרק בהיסטוריה העירונית, אך לא העירייה היא שהציבה אותם ובפועל לא היה להם מעמד רשמי. בזירה המוסדית התנהל המאבק של נציגי מורשת האצ"ל על הזיכרון הרשמי בעיר בוועדת

השמות והתמקד בהנצחת עולי הגרדום שלמה בן יוסף ודב גרונר. הנושא היה על סדר היום של ועדת השמות מראשית שנות ה-50. ההסבר שנתן יושב ראש ועדת השמות סגן ראש העירייה שמחה חלד ב-1963 לכך שלא נקרא רחוב על שמו של שלמה בן יוסף היה העיקרון שדי בציון קטגוריות – השם עולי הגרדום ניתן לרחוב ברמת החי"ל – ואין להנציח את שמותיהם של יחידים כדי למנוע "אפליה בין דם לדם".⁵¹ חלד חזר על המדיניות שנקבעה על ידי רוקח בראשית שנות ה-50, והתעלם מהגמישות שגילה חיים לבנון שהחליף אותו בראשות העירייה ומכך ששמותיהם של יחידים, כמו דוד רזיאל ויצחק שדה, הופיעו בינתיים על שלטי הרחובות בעיר.

בשלב זה של ההיסטוריה של ההנצחה כבר הייתה הסכמה על כך שיש מקום לקרוא רחובות על שמם של שלמה בן יוסף ודב גרונר. המחלוקת שהתגלעה באופן ברור בנוגע להנצחתו של גרונר נסבה לא על השאלה אם ראוי להנציחו, אלא איזהו הרחוב הראוי לשאת את שמו. בין ההצעות שנציגי חרות בוועדת השמות העלו בשלבים שונים היו: רחוב תרשיש (שנקרא ב-1958 'רח' רזיאל), דרך פתח תקוה, דרך יפו, דרך שלמה (סלמה), רחוב המסגר.⁵² לאחר סיור בשטח הציעה ועדת המשנה האחראית להצמדת שמות לרחובות כי שמו של גרונר יינתן לרחוב בית אשל ביפו, אלא שנציגי חרות בוועדת השמות התנגד: "אין זה לכבודו של גרונר רח' קטן ביפו שיש בו שוק".⁵³

למרות נחרצותו של חיים לבנון נגד הנצחת מפקד הלח"י יאיר, נציגי חרות המשיכו לדרוש את הנצחתו בתל אביב-יפו. בעצרת שנערכה בפברואר 1962 לציון 20 שנה להירצחו של יאיר נשא מרדכי נמיר דברים בשבחו. נציג סיעת חרות במועצה פנה לראש העיר לממש את דבריו באמצעות הנצחתו של אברהם שטרן.⁵⁴ מעבר להסכמה העקרונית, גם כאן נושא מציאת רחוב ראוי עיכב את ההנצחה השמית על שלטי הרחובות. ותיקי הלח"י ביקשו להסב על שם יאיר את שדרות וושינגטון (קודם לכן: רח' מזרחי ב') בפלורנטין, שם נרצח ב-1942. מבחינת העירייה הבעיה לא הייתה הנצחתו של יאיר אלא החלפת השם שדרות וושינגטון.⁵⁵ ב-1963 הביע נמיר את הסכמתו שרחוב יאיר בשכונת התקווה, שנקרא על שם דמות מקראית, "יוגדר כרחוב על שם ראש הלח"י", והדבר יוכרז בטקס

51 ישיבת ועדת השמות, 6 ביוני 1963, עמ' 2, אעתא"י 9-9(3).

52 ישיבת ועדת השמות, 16 בדצמבר 1954, עמ' 1, אעתא"י 9-9(3); ישיבת ועדת השמות, 15 ביולי 1965, עמ' 4, אעתא"י 9-9(3).

53 ישיבת ועדת השמות, 15 ביולי 1965, עמ' 4, אעתא"י 9-9(3).

54 חרות, 26 בינואר 1962, עמ' 2.

55 א. ז. בן-ישי לראש העיר, 31 בינואר 1962, אעתא"י 96-7(7).

שייערך במקום באותה השנה.⁵⁶ נציג חרות במועצה התנגד בנימוק שהרחוב קטן מדי. בינואר 1965, במלאות עשרים ושלוש שנה להירצחו של יאיר, החליטה ועדת השמות פה אחד לקרוא לחלק משדרות וושינגטון בשכונת פלורנטין על שמו של מייסד הלח"י.⁵⁷ בכך נמנע הצורך להעתיק את ההנצחה של ג'ורג' וושינגטון למקום אחר בעיר.

ב-1972, בעת כהונתו של יהושע רבינוביץ, איש המערך, ביקש נציג גח"ל (גוש חרות-ליברלים) בוועדת השמות לקרוא רחוב על שמו של יחיאל דרזנר בנימוק ש"ראוי איש תל אביב היחידי מבין עולי הגרדום ששמו יונצח". הניסיון ביטא תסכול על כך שהמאמץ בן כעשרים שנה להנצחה אינדוידואלית של עולי הגרדום על שלטי רחובות בתל אביב-יפו עדיין לא צלח. באוגוסט 1973 החליטה ועדת השמות שלא לאשר את ההצעה בנימוק שאין לסטות מהנוהג הקיים ולפיו אין מנציחים "יחידים אשר השתייכו לארגונים טרום ממלכתיים ויחידות צה"ל".⁵⁸ לאחר ששלמה להט נבחר לכהונת ראש העיר מטעם גח"ל בדצמבר 1973 השתנו יחסי הכוחות הפוליטיים במועצת העירייה. נושא הנצחת עולי הגרדום היה על סדר היום של הישיבה הראשונה של ועדת השמות החדשה שהתכנסה ביוני 1974. אברהם שכטרמן, יושב הראש החדש של ועדת השמות מטעם חרות (גח"ל), הציע לקרוא רחובות על שמם של שנים עשר עולי הגרדום.⁵⁹ בנייר עמדה שהכין לקראת הדיון חזר בן-ישי על הטענות ש"אין להפלות בין דם לדם".⁶⁰ הצעתו הייתה לקבוע לוח זיכרון ברחוב עולי הגרדום שינציח את שמותיהם של כל עולי הגרדום. אף על פי שהנושא היה על סדר היום, ועדת השמות לא דנה בנושא בישיבתה הראשונה, שיוחדה כולה לקביעת סדרי עבודת הוועדה.⁶¹ הדיון בקריאת רחובות על שמם של כל אחד מעולי הגרדום נערך באפריל 1975.⁶² המהפך הפוליטי בתל אביב עם בחירתו של שלמה להט לראשות העירייה מטעם גח"ל יצר את התנאי ההכרחי להנצחה פרטנית של עולי הגרדום, אך תזמון העלאת הנושא לסדר יום ההנצחה העירונית נקשר ליום השנה השלושים לתלייתם של אליהו בית צורי ואליהו חכים. הדיון בוועדת השמות לא נשא אופי פוליטי מפורש אלא התמקד בשאלה העקרונית האם יש מקום להנציח באופן פרטני

56 א. ז. בן-ישי לשמחה חלד, 23 במרס 1963, אעתא"י 96-7(7).

57 ישיבת ועדת השמות, 21 בינואר 1965; חרות, 26 בינואר 1965, עמ' 2.

58 ישיבת ועדת השמות, עיריית תל אביב-יפו, 2 באוגוסט 1973; מצוטט ב"הצעות לדיון ועדת השמות בישיבתה ב-13 ביוני 1974", אעתא"י 1326-25.

59 א. ז. בן-ישי, "נושאים לדיון ועדת השמות בישיבתה ב-13 ביוני 1974", שם.

60 שם, שם.

61 ישיבת ועדת השמות, עיריית תל אביב-יפו, 13 ביוני 1974, שם.

62 ישיבת ועדת השמות, עיריית תל אביב-יפו, 7 באפריל 1975, שם.

את שמותיהם של גיבורי המאבק לתקומת ישראל או שיש להסתפק בשמות כלליים. יוסף חלד, שהיה יושב ראש ועדת השמות בתקופת נמיה, טען כי קודם לדיון בהנצחה יש להחליט אם לבטל את הכלל שהנחה את ועדת השמות ולפיו הנצחת המאבק לתקומה הייתה צריכה להיות כללית. המצדדים בהנצחת שמם של עולי הגרדום הזכירו כי בתל אביב נקראו רחובות על שם ברכה פולד, חברת הפלמ"ח, ועל שם הצנחנית חביבה רייק. לאחר שהוועדה דחתה את ההצעה להצביע על השאלה העקרונית אם יש מקום להנצחה אינדיווידואלית, נערכה הצבעה על הנצחתו של כל אחד מעולי הגרדום. הוועדה אישרה את הנצחתם ללא התנגדות. שמותיהם של עולי הגרדום ניתנו ב-1976 לרחובות בשכונת רמת אביב ג'. בנוסף נקרא רחוב על שמו של אב"א אחימאיר.

כהיבט של הפוליטיקה של הזיכרון העירוני, הנצחת שמותיהם של עולי הגרדום על שלטי הרחובות בתל אביב-יפו הייתה אפשרית לאחר ששלמה להט נבחר לראשות העירייה ובראשות ועדת השמות עמד איש חרות. לאחר המהפך של 1977 ועליית ממשלת הליכוד בראשות מנחם בגין גם ניתנה הכרה ממלכתית בחללי המחזרות – 'הגנה', אצ"ל ולח"י – לדורותיהם כחללי מערכות ישראל. עבור ותיקי האצ"ל והלח"י והארגונים הפוליטיים המייצגים אותם, עם שילובם של חללי המחזרות בתבניות ההנצחה הממלכתית של חללי מערכות ישראל בא הקץ להדרה ולעלבון הכרוך בה.

על שם מפקדים

הפוליטיקה של הזיכרון העירוני בתל אביב-יפו נתנה ביטוי ליחסי הכוחות הפוליטיים בעירייה, אך מה שחשוב לא פחות, גם למאמץ שהשקיעו בעלי עניין בהנצחה. הנצחת מפקדי ה'הגנה' בשלטי הרחובות בתל אביב הייתה על הפרק מאז 1951, כאשר ארגון ותיקי ה'הגנה' תבע מעיריית תל אביב להנציח את שמותיהם של מפקדי ה'הגנה' שנפלו במלחמת העצמאות בשמות רחובות מרכזיים. במהלך כהונתו של ישראל רוקח כראש עירייה לא היה הדבר אפשרי משום שהמדיניות שקידם דגלה בהנצחה כללית ולא בהנצחה אינדיווידואלית. ב-1955 הגמיש לבנון את העמדה הרשמית של העירייה והסכים להנצחה אישית של מספר מצומצם של מפקדים, ביניהם מפקדי ה'הגנה', אך למרות ההסכמה העקרונית הנצחתם של מפקדי ה'הגנה' בתל אביב שנפלו במלחמת העצמאות התעכבה, גם בגלל העדר שדולה שתקדם את ההנצחה שלהם בוועדת השמות וההנצחה העירונית. בינואר 1987 החליטה ועדת השמות העירונית "להנציח את זכר שלושת מפקדי ה'הגנה' בתל אביב: יחזקאל בן-דוד, שורה אושרוביץ' וישראל שחורי,

"מפקדי ה'הגנה' של תל אביב" שנפלו בעלות רכבם על מוקש בג'ימזו (גימזו) ביולי, באמצעות הסבת שמו של רחוב מסד ביד אליהו לרחוב השלושה. כפי שמלמד השלט על לוח הזיכרון על האנדרטה שנבנתה לזכרם בגימזו, ישראל שחורי היה "מפקד תל אביב והמרחב", שורה אושרוביץ היה חבר המפקדה, ויחזקאל בן-דוד היה קצין מודיעין. שמו של ישראל גלוברמן, מפקד ה'הגנה' במרחב תל אביב לפני פרוץ פעולות האיבה, שהופיע ברשימה של ארגון ותיקי ה'הגנה' ב-1951 ונזכר יחד עם גולומב ושחורי בין השמות שחיים לבנון הסכים להם ב-1955, לא הונצח בסופו של דבר על שלטי הרחובות בתל אביב. הנצחת חללי ה'הגנה' שנספו בגימזו הייתה קבוצתית, בהתאם למדיניות שניסח רוקח בהיותו ראש העירייה שביקשה שלא להפלות בין דם לדם. המידע מי הם אותם השלושה שעליהם קרוי הרחוב אמור היה להופיע בהסבר על שלט הרחוב. ההחלטה העקרונית להתיר הנצחה אינדיווידואלית של חללי המחתרות שהתבטאה בבירור בהנצחת עולי הגרדום התירה את הרצועה. ב-1987 ביקש נציג חרות בוועדת השמות העירונית לקרוא רחוב על שם יוסף לוי (גונדר עוזי), מפקד האצ"ל במחוז תל אביב שנפל בקרב על יפו בפסח תש"ח. ההצעה הייתה לקרוא על שמו את המשך הטיילת לכיוון דרום, בקרבת מקום למוזיאון אצ"ל בתש"ח שנבנה שם להנציח את הקרב על יפו. הוועדה החליטה לקרוא רחוב "ביפו או בסמוך על שם גונדר עוזי".⁶⁵ שמו נקבע על הרחוב המוביל מהטיילת לרחוב המרד, מדרום למסגד חסן בק ולגן הכובשים, שם ניצבת האנדרטה לזכר "כובשי יפו ומגיני תל אביב". בכך נוצר במרחב העירוני מתחם הנצחה לפעולת האצ"ל במנשייה שכולל אנדרטה, גן זיכרון ושמות רחובות.

63 ישיבת ועדת השמות וההנצחה, 25 במרס 1987, עמ' 2-3.

מצבת הזיכרון בגן הכובשים, צילום: מעוז עזריהו

שלטי הנצחה למחותרות

קריאת רחוב על שם 'השלושה' הייתה ביטוי ללחצים שהפעיל ארגון חברי ה'הגנה' להנצחת פעולות הארגון ואנשיו. ב־1983 שדרג ארגון חברי ה'הגנה' את פעילותו במחוז תל אביב, דבר שהתבטא בהעלאתם לסדר היום העירוני של נושאים הנוגעים בהנחלת מורשת הארגון לציבור הרחב והנצחת פעולותיו בתל אביב. גורם חשוב בהנעת המאמצים המוגברים של הארגון המייצג את וותיקי ה'הגנה' להנחיל את המורשת ולהנציח את פעילות ה'הגנה' היה התחרות הסמלית עם האצ"ל והלח"י על ייצוג בזיכרון הציבורי.

מפעל הצבת שלטי זיכרון למחותרות בתל אביב החל ביולי 1983, כאשר נציגי ארגון חברי ה'הגנה' בתל אביב ביקשו להיפגש עם ראש העירייה שלמה להט כדי לפתור "מספר בעיות" שעמדו מבחינתם על הפרק.⁶⁴ בפגישה התלוננו נציגי הארגון על כך שהחוברת לך בעקבות לוחמים שכתב נתן הרפז ויצאה בהוצאת בית יד לבנים, שהיה מוסד עירוני, לרגל יום העצמאות תש"ם (1980) התייחסה בעיקר לפעולת האצ"ל במנשייה: מבין 14 האתרים הנסקרים בחוברת, כך התלונה, עשרה היו אתרים של האצ"ל.⁶⁵ בקשתם של נציגי ארגון חברי ה'הגנה' הייתה להוציא חוברת חדשה שבה יוצגו "כל עמדות הלוחמים בתל אביב", כשהכוונה ללוחמי ה'הגנה', כמו:

ההתקפה על שרונה, רצח ברכה פולד, עמדות ה'הגנה' בתקופת טרום-המדינה, כמו: שכ' התקווה, שכונת שפירא, אבו כביר, שכ'

64 מרדכי סנפיר לשלמה להט, 4 ביוני 1983, אעתא"י 25-4170.

65 מרדכי סנפיר לשלמה להט, 8 בינואר 1984, שם.

מכבי, נוה צדק, שכ' ברנר ושוק הכרמל וכן עמדות צפון תל אביב, כמו סומייל, ג'מוסין, חוף הירקון וכדומיהם.⁶⁶

בנוסף ביקשו נציגי הארגון להקים מספר אנדרטאות להנצחת פעילות ה'הגנה' בתל אביב. בפגישה סוכם כי נציגי ה'הגנה' ייפגשו עם עורך החוברת.⁶⁷ בנוגע לאנדרטאות הודיעה העירייה כי היא מוכנה להקצות מקום להקמת אנדרטה. הסכמה עקרונית זו התניעה מפעל הנצחה שנודעה לו השפעה מתמשכת על הנוף העירוני. ברמה אחת היה מיזם צנוע בהיקפו בצורת שיתוף הפעולה של ארגון חברי ה'הגנה' עם ועד שיכון ל' לקידום הצבת פסל להנצחת כ"ג יורדי הסירה בכיכר בשכונה.⁶⁸ טקס חנוכת הפסל נערך ב-21 במאי 1991. ברמה אחרת היה מיזם שאפתני הרבה יותר: פרישת שלטי הנצחה לפעילות ה'הגנה' באתרים שונים בעיר. את הרעיון להציב שלטי הנצחה שיתעדו את פעילות ה'הגנה' בתל אביב העלה ב-1986 אברהם גשרי, שעמד בראש הוועדה לאירועים ואתרים בסניף תל אביב של ארגון חברי ה'הגנה'.⁶⁹ בריאיון שנערך מאוחר יותר סיפר כי הרעיון עלה בראשו בעת ביקור בווינה ב-1981, עת נתקל בשלט נחושת שהסביר כי בבית זה חיבר בטהובן את הסימפוניה השביעית שלו.⁷⁰ ראשי ארגון חברי ה'הגנה' פנו בנושא לראש העירייה, והוא הביע את תמיכתו ברעיון. בקיץ 1986 כתב שלמה להט כי "לימודי ה'הגנה' קרובים לליבי" והוסיף: "אני שמח שהדברים מתחילים לזוז".⁷¹

ההחלטה היכן יוצבו שלטי ההנצחה וכך אילו אתרים יסומנו בנוף העירוני הייתה של ארגון חברי ה'הגנה'. ועדה המיוחדת של מחוז תל אביב של ארגון חברי ה'הגנה' שבראשה עמד אברהם גשרי קבעה בדצמבר 1986 רשימה של 12 אתרים ראשונים מתוך 31 שבהם יוצבו שלטי הנצחה לפעילות ה'הגנה' בתל אביב, ביניהם "הבית האדום" ברחוב הירקון, מגדל המים ברחוב מזא"ה, תחנת השידור של ה'הגנה', בית החרושת לעורות לבקוביץ ששימש מפעל תע"ש ועמדת שמירה בשכונת התקווה. בכתיבת ההסברים על שלטי ה'הגנה' נעזר אברהם גשרי

66 שם, שם.

67 יוסף מילשטיין למרדכי סנפיה, 2 במרס 1984, שם.

68 מעוז עזריהו, עיר זוכרת: מצבות ואנדרטאות בתל אביב-יפו, חיפה 2022, עמ' 138-140.

69 אברהם גשרי, 'מ'ליל וינגייט' ועד קורס הטיס הראשון, ידיעות ההגנה, ספטמבר 1996, עמ' 4.

70 ניר מן, "הסודות שמתחת לתמ"א: בבניין הזה, בלב תל אביב, ניהלו פעם את ביטחון ישראל", הארץ 12 באפריל 2023, www.haaretz.co.il/magazine/2023-04-12/ty-article-magazine/.highlight/00000187-6a67-dde0-afb7-7e77e2d60000

71 שלמה להט לרפאל ורדי, 5 ביולי 1986, אעתא"י 25-4170.

טקס הסרת הלוט מעל שלט ההנצחה של ה'הגנה', מרס 1987, באדיבות אעתא"י

בוותיקי ה'הגנה', החי"ש, שרות האוויר, התע"ש והפלמ"ח, ובהיסטוריון ד"ר מאיר פעיל.⁷²

בשלהי 1986 ראש העירייה אישר להציב במימון העירייה את 12 שלטי ההנצחה שנכללו ברשימה של ארגון חברי ה'הגנה'.⁷³ הכוונה הייתה להסיר את הלוט על שלטי ההנצחה בי"א באדר תשמ"ז (12 במרס 1987), שצוין באופן מסורתי כיום ה'הגנה'. בסוף פברואר ביקש ארגון חברי ה'הגנה' לקיים טקסים בשבעה אתרים בתל אביב.⁷⁴ ראש העירייה החליט כי בשבעת האתרים הללו יוצבו בינתיים "שלטים זמניים".⁷⁵ ב'יום ה'הגנה', י"א באדר תשמ"ז נערכו בעיר בו-זמנית טקסי הסרת לוט מעל שלטי ההנצחה.⁷⁶ אורח הכבוד בטקס ליד המקום שם ניצב 'הבית האדום', ששימש ב-1948 כמשכנו של הפיקוד העליון של ה'הגנה', היה שר הביטחון יצחק רבין.

ארגון חברי ה'הגנה' יזם את מפעל ההנצחה שהתמקד במורשת ארגון ה'הגנה', אך הבלעדיות של ה'הגנה' על שלטי ההנצחה שייפרשו ברחבי העיר כעדות לפעילות המחתרת בתקופת טרום המדינה הייתה זמנית בלבד. לאחר

72 אברהם גשרי, "מ'ליל וינגייט' ועד קורס הטיס הראשון", ידיעות ההגנה, ספטמבר 1996, עמ' 5.

73 אלחנן כהן למנחם ליאור, 26 בדצמבר 1986, שם.

74 אלחנן כהן ליצחק אלרון, 25 בפברואר 1987, אעתא"י 25-4170.

75 שמואל לוי לשלמה להט ואחרים, 9 במרס 1987, שם.

76 מוטי הרה לאלי עשת, ללא תאריך, שם.

שלט הנצחה של ה'הגנה', צילום: יוסף ליאור, באדיבות אעתא"י

פגישת ראשי ארגון חברי ה'הגנה' עם ראש העירייה בדצמבר 1986 ואישור הצבת שלטי הנצחה ל'הגנה' בעיר פנו ותיקי האצ"ל לוועדת השמות וההנצחה העירונית בבקשה לקבוע בעיר גם שלטי הנצחה לפעולות האצ"ל ברחבי העיר.⁷⁷ בינואר 1987 הנושא שעל סדר היום של גזברות העירייה היה עדיין "מימון הוצאות הנצחת חברי ארגון ה'הגנה' בת"א".⁷⁸ בישיבת הנהלת העירייה שדנה בתקצוב שבעת שלטי ההנצחה הראשונים של ה'הגנה' ביקשו חברי הנהלה, ביניהם

77 דב בן-מאיר לשלמה להט, 21 בדצמבר 1986, מגנזה (2) 41/65-66.

78 מנחם ליאור למרדכי הרה, 22 בינואר 1987, שם.

יגאל גריפל, מ"מ ראש העירייה מטעם חרות, "לתת ביטוי הולם גם לאתרי הנצחה של שאר המחתרות".⁷⁹ בישיבת ההנהלה הבאה הודיע ראש העירייה כי "ילך לקראת ארגוני המחתרות האחרים וייתן גם להם ביטוי הולם לאתרי הנצחה".⁸⁰ כבר באותו היום נמסרה ההודעה ליצחק אבינועם, יו"ר הוועדה לאתרי גבורה ולמורשת האצ"ל, ולאנשל שפילמן, מנהל 'בית יאיר', כי בכוונת העירייה "להנציח באתרים הקשורים במאבק הארגונים את סיפורי הקרבות של שלוש המחתרות על גבי שלטי הנצחה".⁸¹

גם לאחר שהורחב כך שיכלול את שלוש המחתרות ניכר ששררה אי-בהירות בקרב מקבלי ההחלטות בעיריית תל אביב-יפו בנוגע למאפייני מפעל ההנצחה. בוועדת השמות וההנצחה נטען באפריל 1987 כי המדובר היה במיזם לשנת הארבעים למדינה (תשמ"ח/1988).⁸² בשלהי אוגוסט 1987 דיווח שלמה להט לחברי ועדת השמות וההנצחה כי "ישנו טיפול נמרץ בציון הנופלים משלוש המחתרות שתל אביב הייתה הבסיס שלהן".⁸³ חבר בוועדה הביע משאלה כי ציון נופלי המחתרות יסתיים בשנת ה-40 למדינה. למרות אי-הבהירות לכאורה, כבר בחודשים הראשונים של 1987 התקבלו החלטות עקרוניות שקבעו במידה רבה את תוכנו ואופיו של מפעל ההנצחה של המחתרות בתל אביב-יפו.

עניין בעל חשיבות רבה היה האחריות הביצועית למיזם. בדצמבר 1986 כתב דב בן-מאיר, סגן ראש העירייה וח"כ מטעם מפלגת העבודה לראש העירייה כי הוא תומך בהצבת שלטי ההנצחה ל'הגנה', אך טען כי המיזם דורש דיון יסודי ועקרוני שצריך להתבצע בוועדת השמות וההנצחה שהוא עמד בראשה. לטענתו רק לאחר דיון כזה ניתן יהיה לגשת "לתכנון ולביצוע הרעיון החיוני והחינוכי הזה".⁸⁴ בשלב מוקדם סבר ראש העירייה כי ועדת השמות וההנצחה תעסוק בנושא,⁸⁵ כפי שביקש יו"ר הוועדה, אך בנובמבר 1987 החליט דב בן-מאיר כי לא יטפל בעניין.⁸⁶ בפועל, מעורבות העירייה לא דרשה תכנון מהסוג שוועדת השמות וההנצחה הייתה מופקדת עליו. תפקיד ועדת השמות וההנצחה היה לקבוע מי ומה

79 פרוטוקול ישיבת הנהלת העירייה ה-69, 26 בפברואר 1987, החלטה 768, עמ' 5, וגם: שמואל לוי לשלמה להט, 9 במרס 1987, אעתא"י 25-4170.

80 פרוטוקול ישיבת הנהלת העירייה ה-70, 1 במרס 1987, עמ' 2.

81 אלחנן כהן ליצחק אבינועם ואנשל שפילמן, 1 במרס 1987, מגנזה (2) 41/65-66.

82 ישיבת ועדת שמות והנצחה, 1 באפריל 1987, מגנזה, תיק 22.

83 ישיבת ועדת שמות והנצחה, 26 באוגוסט 1987, אעתא"י 25-5736.

84 דב בן-מאיר לשלמה להט, 21 בדצמבר 1986, מגנזה (2) 41/65-66.

85 החלטה מס' 768 מישיבת הנהלת העירייה ה-69, 26 בפברואר 1987, שמואל לוי לשלמה להט,

9 במרס 1987, אעתא"י 25-4170.

86 סיכום פגישה במשרדו של דב בן-מאיר, 13 בנובמבר 1987, מגנזה (2) 41/65-66.

ראויים להנצחה והיכן. אך כפי שנקבע מלכתחילה, נציגי המחתרות ולא גופים של ומטעם העירייה קבעו את עולם התוכן של ההנצחה בשלטי הזיכרון. מעבר להסכמה העקרונית על שייכותם של שלטי ההנצחה למערך ההנצחה העירוני, מעורבות העירייה התבטאה בעיקר בתחום הביצוע: עיצוב השלטים, ארגון טקסי הסרת הלוט ומאוחר יותר תחזוקת השלטים המוצבים באתרים השונים. במצב זה לא תרמה ועדת השמות וההנצחה כל תרומה רלוונטית לפרישת שלטי הזיכרון באתרים היסטוריים בעיר.

בפועל, מפעל הצבת שלטי הזיכרון בעיר התנהל בשני מסלולים מקבילים. המסלול האחד כלל את הצבת שלטי הזיכרון של ה'הגנה', השני את הצבת שלטי ההנצחה של האצ"ל ושל הלח"י. העירייה, שפעלה באמצעות מחלקת הטקס והאירועים כגוף המופקד על ביצוע מפעל ההנצחה, לא התערבה בהיבט התוכני, ומבחינה זאת הפגינה ניטרליות בנושא כתיבת ההיסטוריה של פעילות המחתרות הנכתבת בשלטים המוצבים באתרים ברחבי העיר.

מלאכת הכנת רשימות האתרים וניסוח ההסברים על השלטים היו בתחום האחריות של הארגונים המייצגים את ותיקי המחתרות. למשל, בנובמבר 1987 הכינה האגודה להנצחת חללי הלח"י רשימה עם הצעות לשילוט 32 אתרים להנצחת "אירועי לח"י" בתל אביב-יפו.⁸⁷ את הרשימות עם ההצעות לשילוט אתרים הכינו פעילים שהקדישו ממרצם לקידום הנושא, בדרך כלל תחת מטרייה של ועדות הנצחה ומורשת שהוקמו אד-הוק, כמו הוועדה לאתרים ואירועים של סניף תל אביב של ארגון לוחמי ה'הגנה' שהחבר הפעיל בה היה אברהם גשרי, הוועדה לאתרי גבורה ומורשת האצ"ל, שבראשה עמד יצחק אבינועם, ומאוחר יותר, הוועדה למורשת והנצחה של האצ"ל, שבראשה עמד אהרן דגן. עבור פעילי המורשת מבין ותיקי המחתרות, האתרים הללו הגדירו טופוגרפיה היסטורית של מורשת גבורה. בהקדמה לרשימה של האתרים המוצעים של הלח"י נכתב: "המגרשים, הרחובות והבתים מצביעים על מוקדי הפעילות המלחמתית שבמרכזה עמדו ראשי מחתרת לח"י ולוחמיה האמיצים גיבורי האומה".⁸⁸

הפנייה לחברים מן השורה בבקשה לסייע במלאכת הרכבת רשימות האתרים העניקה למפעל ההנצחה אופי של הסכמה רחבה ושל שותפות בין ותיקי כל אחת מהמחתרות שעבורם הצבת שלטי הזיכרון הייתה בגדר שימור הסיפור ההיסטורי שהם היו גיבוריו והזדמנות, אולי אחרונה, לספר את סיפורם בציבור ולציבור:

87 "הצעות לשילוט אתרים בתל אביב להנצחת אירועי לח"י", 24 בנובמבר 1987, מגנזה 1 54/91-92.

88 "הצעות לשילוט אתרים בתל אביב להנצחת אירועי לח"י", 24 בנובמבר 1987, שם.

נמצאים עדיין אתרים בעלי ערך היסטורי אשר האוכלוסייה חולפת על פניהם מבלי לדעת את חשיבותם במלחמותינו לגירוש הבריטים מארץ-ישראל, ורצוי מאוד לציין למען הדורות הבאים. אי לכך הנכם מתבקשים להודיענו באמצעות הטופס המצו"ב על כל מקום נוסף הידוע לכם ושמן הראוי להציב עליו לוח זיכרון.⁸⁹

ממדיו וקצבו של מפעל ההנצחה התרחבו תוך כדי התממשותו במרחב העירוני. במרס 1987 הוצבו שבעה שלטי הנצחה של ה'הגנה' ראש העירייה הבטיח לנציגי האצ"ל והלח"י כי שלטי ההנצחה שלהם יוצבו סמוך ליום העצמאות תשמ"ז (1987), אך העיכוב בהצבת השלטים, שנגרם גם בגלל העדר החלטה על עיצוב מוסכם, עורר תמיהה: "מה קורה עם השילוט?" שאל מרדכי ציפורי, יו"ר ברית חיילי האצ"ל, את שלמה להט באוקטובר 1987.⁹⁰ בהתאם לסיכום עם ראש העירייה באוקטובר 1988 נקבע כי בכ"ט בנובמבר 1988 יוצבו שלטי הנצחה ב-47 אתרים היסטוריים שבהם פעלו ה'הגנה', האצ"ל והלח"י.⁹¹ התוכנית לא יצאה אל הפועל.

פרישת השלטים במרחב העירוני בוצעה בגלים עוקבים. שלטי ה'הגנה' נפרשו בארבעה גלים בשנים 1987-1992, בעוד שלטי ההנצחה של האצ"ל והלח"י נפרשו בשני גלים בשנים 1988-1993. בשלב הראשון של פרישת שלטי ה'הגנה' הוצבו שבעה שלטים ביום ה'הגנה'. בשלב השני, בכ"ט בנובמבר 1988, הוצבו עוד 11 שלטים, סך הכול 18 שלטים. התאריך נקבע לציון מלאת 41 שנה להחלטת האו"ם על חלוקת הארץ והקמת מדינה יהודית, וכן לציון סיום חגיגות 40 שנה להקמת מדינת ישראל.⁹²

ב-31 בינואר 1989, כ"ה בשבט תשמ"ט, הוצבו ברחבי העיר 36 שלטים של האצ"ל והלח"י, כפול ממספר השלטים של ה'הגנה' שנפרשו עד כה בעיר. מבין אלה 13 היו של הלח"י. שלשה שלטים – משטרת יפו, מרפאת פרופ' מרכוס ומשרדי הבולשת הבריטית – היו משותפים לשתי המחתרות. אך ללח"י היה מקום מיוחד בטקס הסרת הלוט מעל השלטים. בטקס שנערך באולם ה'בימה' נשאו דברים ראש הממשלה יצחק שמיר, יושב ראש הכנסת דב שילנסקי וראש העירייה שלמה להט. שמיר היה ממנהיגי הלח"י. התאריך שנבחר לטקס הסרת

89 אהרן דגן לחברי ברית חיילי הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, 3 בדצמבר 1990, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, 38-40.

90 מרדכי ציפורי לשלמה להט, 21 באוקטובר 1987, אעתא"י 87-31(7).

91 מרדכי הרה למנחם ליאור, 2 באוקטובר 1988. מגנזה (3) 41/65-66.

92 איגרת לחבר, ארגון חברי ה'הגנה' בישראל/מחוז תל אביב, נובמבר 1988, שם.

**ארעון חברי ההגנה
מחוז תל-אביב**

שיריית תל-אביב – י"פ

הצבת 33 לוחות זכרון באתרי פעולה של ההגנה במחוז תל-אביב

תקיים ביום חמישי יב' בכסלו תשנ"א 29 בנובמבר 1990

רשימת האתרים בהם ייערכו הטקסים:

בסעה 08.00	• סק"ל 9 - בית ספר ביאליק - רח' לוינסקי 95.
• סק"ל 1 - בית ספר חסינה ט"ז - רח' בן יהודה 183.	
• סק"ל 10 - בית ספר גביראל - הכרמל, רח' שפירא 21.	
בסעה 09.00	• סק"ל 3 - בית ספר בלפור - רח' בלפור 12.
• סק"ל 15 - בית ספר תחכמוני - לילנבלום 7.	
בסעה 10.30	• סק"ל 11 - בית ספר תל מנחם - רחוב סגולה 19.
בסעה 14.30	פסוק ב' (תעס) - שד"ר בן גוריון 75
	פסוק ג' (תעס) - רח' אבולעפיה 15.
	המעבדה (תעס) - רח' הנחל 7.
	החדר הראשון (תעס) - קרבי נחל 22 פינת יוסף זימן.
בסעה 15.30	טייגר היל (אנזית סקמלים) - ככר נמיר (אתרים) ליד בריכת גורדון.
	בית הרוח לסיפור - צומת חולון.
	בית הדר - הרכבת פינת רח' פתח תקוה.
	מחנה יונה - רח' רובינסקי פינת הירקון.
	המספר האדום - בנין, רח' גורדון 49 א'.
	מטה המטה (מסמכות המבצע) - רח' הסחר 5.
	הסניף (תעס) - סוף רח' רומנוב (מגרשי התערוכה הישנים).
	המטה הארצי - רח' מייסדן א' 33.

*סק"ל (מקום למד)

ותיקי ה'הגנה' והציבור מחמנים!

שיריית תל אביב-יפו

**ביום שלישי כ' בכסלו
תשמ"מ, 29 בנובמבר 1988
בשעה 15.00**

יוסר הלום מעל 11 לוחות זכרון שהוצבו באתרי פעולה של "ההגנה" במחוז תל-אביב

* **בית"ר "היוצק"** - דרך בן צבי פינת דרך חיל השריון
(בצמח חולון)

* **אזור הקרב של שמחה חינוקים** -
רח' גרינבוים פינת דרך בן צבי (צומת אבו כביר)

* **"החנות"** - מפעל תעשייה במחצית. רח' השריון 10
(תחנה מרכזית)

* **מטה ההגנה וההעפלה** - רח' אלמז' 115

* **מטה "שירות רפואה"** - שד' רושניץ פינת
נחלת בנימין

* **משורר "אורח"** - אחד השטח

* **מקום כניעת ערביי יפו** - שדרות ח' 1

* **"ליל שרונה"** - רח' ספק בקריה (לד שער ויקסמן)

* **סליקה "סיליקס"** - דודיאטוב 5 (בית כלל)

* **מטה הפלמ"ח** - על הסייג מול השגרירות הצרפתית

* **תחנת השידור "קול ישראל במחצית"** -
שד' נורדא 11

הציבור מחמין

הודעות בעיתונות על טקסי הסרת לוחות מעל שלטי הנצחה של ה'הגנה', באדיבות אעתא"י

הלוחות מעל השלטים היה יום השנה להירצחו של אברהם "יאיר" שטרן, מייסד הלח"י. נראה שבשלב זה הייתה הסכמה שבעל פה שלצורך "איזון" (יחסי) יוצבו בעיר עוד 21 שלטי זיכרון של ה'הגנה'.⁹³ בכ"ט בנובמבר 1990 הוצבו 33 שלטים של ה'הגנה', ומספרם הגיע ל-51. עוד 24 שלטי הנצחה של ה'הגנה' הוצבו בי"א באדר תשנ"ב (16 במרס 1992), הוא 'יום ה'הגנה'. לאחר שאברהם גשרי ביקש לבטל את השלט בשדרות נורדאו 11, הגיע מספר שלטי ההנצחה של ה'הגנה' שנקבעו בשנים 1987-1993 ל-74.

הקבוצה האחרונה של שלטי הנצחה למחזרות נפרשה בעיר בכ"ד בתמוז תשנ"ג, 13 ביולי 1993, בשלהי כהונתו של שלמה להט, עת נקבעו 14 שלטים

93 רוני הדר, "גוואלה, הופר האיזון הקדוש", עיתון תל אביב, 7 בדצמבר 1990, עמ' 14.

הזמנה לעצרת חברי ה'הגנה', באדיבות אעתא"י

של האצ"ל. האירוע התקיים בין שני ימי זיכרון משמעותיים לתנועת החרות בחודש תמוז: כ' בתמוז, יום מותו של הרצל, וכ"ט בתמוז, יום מותו של ז'בוטינסקי. סך מספרם של השלטים של האצ"ל והלח"י היה 50, מהם 13 של הלח"י ושלושה משותפים לשתי המחתרות. היעדר שלטי הנצחה של הלח"י מרשימת השלטים שנפרשו בגל האחרון ראוי לציון. באפריל 1992 שלחו המופקדים על הנצחת לוחמי חרות ישראל לראש העירייה שלמה להט רשימה עם 32 אתרים שיש להציב בהם שלטי זיכרון להנצחת פעילות הלח"י. רשימה זאת, כך נטען, הייתה תוצאה של "מחקר יסודי שארך למעלה משנה"⁹⁴ מבחינתם של נציגי האגודה להנצחת לוחמי חרות ישראל החתומים על המכתב מדובר היה "רק" ב-32 אתרים, אלא שמסיבה לא ברורה אף אחד מהפריטים המוצעים ברשימת הלח"י לא נכלל ברשימת השלטים שנפרשו ברחבי העיר ביולי 1993, שהיו כולם מוקדשים להנצחת אתרים של האצ"ל.

בין שלטי ההנצחה של האצ"ל שנכללו ברשימה העירונית היו שהחליפו את השלטים שהוצבו על ידי ברית לוחמי האצ"ל בפסח 1963 במנשייה ונעלמו מאוחר יותר מהנוף העירוני בגלל הריסת השכונה. שלט ההנצחה המרכזי לחללי האצ"ל

94 אנשל שפילמן ואחרים לשלמה להט, 20 באפריל 1992, מגנזה (1) 54/91-91.

עיריית תל-אביב-יפו

לוחמי חרות ישראל

הארגון הצבאי הלאומי

בתוכנית:

*** דברים:**

ינחק שמיר ראש הממשלה

שלמה לחט ראש עיריית תל-א-יפו

מרדכי ציפורי יו"ר ברית חיילי האצ"ל

אנשל שפילמן יו"ר ארגון חברי לח"י

ינחק אבינועם יו"ר הוועדה לאזרחי גבורה ומורשת האצ"ל

מתכבדים לחושבן

לטקס ציון הנצחת אתרים

בעיר תל-אביב-יפו בהם פעלו המחתרות אצ"ל ולח"י

בתקופת המלחמה נגד השלטון הבריטי

*** מקהלות:** יפוחי אביב של עיריית תל-א-יפו

יהשקסים שליד הסתדרות העובדים הלאומית

בניצוח מנשה לב רן

במעמד:

ינחק שמיר ראש הממשלה

דב שילנסקי יושב ראש הכנסת

שלמה לחט ראש עיריית תל-א-יפו

*** מסכת אורקלית "הסיפור שמאחורי השלט"**

ביום שלישי, כ"ה בשבט תשמ"ט, 31.1.89

בשעה 17:00

בתיאטרון "הבימה", שדי תרסיט, תל-אביב

הופעה ליוחיד

הדלתות תגלעט בשעה 16:50

טא הזנבי ההופעה בכניסה

הכניסה לפי הופעות בלבד

בו ביום יוסר הלוג משלטי הזכרון

שהוצבו באזרחי הפעולה.

הזמנה לטקס ציון הנצחת אתרים של האצ"ל ולח"י, באדיבות אעתא"י

נעלם מהנוף המקומי עם הריסת המבנה בפינת רחוב הכובשים ורחוב לוטם. אין תיעוד בנוגע לתאריך הריסת המבנה והיעלמות שלט ההנצחה שנקבע עליו. החלופה שהוחלט עליה הייתה הקמת אנדרטה לזכר חללי האצ"ל ליד מוזיאון האצ"ל בתש"ח ("בית גידי") שנחנך במנשייה ב-1983. הקמת האנדרטה במקום זה הייתה מתבקשת: המוזיאון נועד לספר את סיפור המערכה על יפו בתש"ח מנקודת מבטו של האצ"ל. ביולי 1983 סיכם מרדכי ציפורי, שעמד בראש ברית חיילי האצ"ל, עם ראש העירייה להט על הקמת האנדרטה. על פי הסיכום, ברית חיילי האצ"ל בנתה את האנדרטה בתיאום עם מוסדות העירייה, בעוד תחזוקתה הייתה באחריות העירייה.⁹⁵

95 מרדכי ציפורי לשלמה להט, 11 בנובמבר 1983, אעתא"י 25-3471.

צילום: יוסף ליאור, באדיבות אעתא"י

במקומות אחרים החליפו את שלטי ההנצחה שנקבעו ב-1963 שלטי ההנצחה למחתרות שעל פרישתם ברחבי העיר החליטה העירייה ב-1987. בניין ביה"ס אליאנס שופץ והפך לחלק ממכלול התרבות מרכז סוזן דלל. השלט המקורי הוחלף מאוחר יותר בשלט הנצחה עירוני. ב-1990 דרשה ברית חיילי האצ"ל להציב מחדש שלט הנצחה עם שמות חללים שהיה על קיר בניין שנהרס, בניין שעל פי הפנייה שימש מפעל לעורות "וסימל עבורנו את הפריצה לחוף הים".⁹⁶ לפנייה זאת לא הייתה כל תגובה מתועדת. שלט ההנצחה האחרון שנותר מבין אלה שנקבעו ב-1963 היה זה שהוצמד לקיר המבנה ברחוב המרד 77, אחד משני המבנים האחרונים שנותרו ממנשייה (השני היה הבניין ששימש בסיס למבנה מוזיאון האצ"ל בתש"ח). אך גם שלט זה הוחלף לאחר 2015 (זה התייעד החזותי האחרון שלו במקומו המקורי) והוחלף בשלט ההנצחה העירוני של המחתרות.

הפוליטיקה של הייצוג

העירייה לא התערבה במיקום ובתוכן, אך ראש העירייה שלמה להט הוא שהקצה את מספר השלטים/האתרים, דבר שפירושו היה שההתייחסות לנושא ייצוג היחסי של המחתרות בנוף העירוני הייתה בלתי נמנעת. כמפעל עירוני ממוסד, שילוט פעולת המחתרות החל בהיענות חיובית של ראש העירייה ליזמה של ארגון חברי ה'הגנה'. ההחלטה להרחיב את מפעל השילוט כך שיכלול גם את האצ"ל והלח"י התקבלה בשלב מאוחר יותר והייתה ביטוי ליחסי הכוחות הפוליטיים בהנהלת העירייה: ראש העירייה היה חבר ה'הגנה, אך כראש סיעת הליכוד במועצה ההתחשבות ברגישויות ובדרישות של חברי הסיעה מטעם חרות הייתה מתבקשת. בהקשר ההיסטורי של המאבק על מקום ראוי בזיכרון הציבורי, ההחלטה להנציח גם את ההיסטוריה של האצ"ל והלח"י ברחבי העיר הכעיסה את ראשי ארגון חברי ה'הגנה'. מנקודת מבטם הנצחת האצ"ל והלח"י לצד ה'הגנה' לא רק שהעניקה לגיטימציה רטרואקטיבית לפעילותן, אלא שגם ייצרה מצג של שוויון עם ה'הגנה'. פירוש הדבר היה פגיעה הן במעמד ה'הגנה' והן באמת ההיסטורית כפי שהם ראו אותה. יצחק פונדק, יו"ר ארגון ה'הגנה', פנה לשלמה להט:

96 מרדכי ציפורי לאליעזר אמיתי, 26 בספטמבר 1990, אעתא"י 6816-25.

כאיש הגנה ותיק אתה יודע מה חלקה של ה'הגנה' בתקופה של טרם מדינה. אני מצטער מאוד שאתה מנסה כעת להעמיד אותנו בשורה אחת עם האצ"ל והלח"י. לא נוכל להסכים לכך.⁹⁷

אך אחרי האמירה העקרונית באה הסתייגות בעלת אופי מעשי:

אם תחליט סופית "להציף" את העיר תל אביב בציוני מקום, כדאי לפחות לנהוג בפרופורציה ולהתחשב בגודל הארגון, משך קיומו מעמדו החוקי ותרומתו בתקופת טרם מדינה.⁹⁸

בהקשר של הפנייה לראש העירייה, "פרופורציה" פירושה היה שמספר האתרים יבטא את מעמדה הבכיר של ה'הגנה'. בסיום פנייתו ביקש פונדק לאשר עוד 6-8 שלטי הנצחה מתוך הרשימה שהגיש ארגון חברי ה'הגנה'. הטענה על מעמדה הבכיר של ה'הגנה' בתקופת טרום המדינה נוסחה באופן מילולי גם על שלטי הנצחה: למעט שני יוצאים מהכלל, בכל השלטים שסיפרו את סיפורה של ה'הגנה' בנוף העירוני נמסר כי ה'הגנה' הייתה "צבא המדינה שבדרך". עבור שלמה להט, הנצחת האצ"ל והלח"י בצד ה'הגנה' בעיר שעמד בראשה הייתה ביטוי של פיוס היסטורי. בנאום שנשא בטקס הסרת הלוט מעל שלטי האצ"ל והלח"י בינואר 1989 ציין בנימה אישית:

מי שחי בתקופת המאבק והמחתרות בארץ-ישראל זוכר בוודאי שבימים ההם עוצמת היריבות והוויכוח והמאבק שבין המחתרות הלוחמות הייתה לא פחותה בהרבה מעוצמת המאבק לחיסול השלטון הבריטי ולקידום עצמאות ישראל. יריבות זו הולידה בזמנה לא מעט איבה וגם לא מעט אלימות. בשביל הנוער שגדל היום בארץ, היריבות הזו איננה הרבה יותר מאשר הערת שוליים לא כל כך חשובה בהיסטוריה של המדינה.⁹⁹

תובנה זו הדגישה את הפער בין ותיקי המחתרות הנאבקים על מקומם הראוי בהיסטוריה ובין הדור הצעיר, עבורו המחתרות כולן היו שייכות לפרק של העבר ההרואי שקדם להקמת המדינה וההבדלים ביניהן היו משניים. בעוד ותיקי

97 יצחק פונדק לשלמה להט, 6 בדצמבר 1986, מגנוה (2) 41/65-66.

98 שם, שם.

99 שלמה להט, "המחתרות בתל אביב", נאום ראש העירייה, מגנוה (3) 41/65-66.

המחתרות סירבו לשכוח את היריבות הפוליטית והאידיאולוגית של תקופת טרום-המדינה, הדור הצעיר לא יכול היה לזכור על מה מדובר. עבור ראש העירייה משמעות מפעל הנצחת שלוש המחתרות בעיר הייתה לא רק ההנצחה אלא פיוס היסטורי בשירות המאבק המשותף לוותיקי שלוש המחתרות בשכחה. בהקשר זה, השלטים המוצבים ברחבי העיר הם זיכרון "למעשה ההיסטורי הגדול" שעשה את המדינה למציאות ואת ההווה כפי שהוא נחוה לאפשרי. בפרשנותו של להט, הצבת שלטי ההנצחה פירושה היה להפנות גב למחלוקות העבר ולהישיר מבט לזיכרון כמי שמסמן את עתידו של העבר:

מהיום, ישכנו בתל אביב-יפו שלטי זיכרון וציון לפעולותיהן של כל המחתרות ולזכרם של כל הנופלים, בלי הבדל מאיזה מחנה באו. שלטים אלה יספרו לדור הזה ולדורות הבאים את סיפורי הגבורה, הלחימה הסבל והקורבן של דור שלם של חולמים ולוחמים שהתנדבו מכיוונים שונים למען מטרה אחת.¹⁰⁰

שלמה להט סיים את נאומו בהבעת התקווה ש"נתחיל לראות בצורה צלולה יותר את מה שמאחד אותנו, שהוא חשוב ורחב ועמוק יותר מן המפריד".¹⁰¹ בזה הגדיר את מה שמבחינתו היה המסר הבסיסי של שזירת סיפורי שלוש המחתרות שמספרים שלטי ההנצחה לסיפור-העל של המאבק לתקומה בעיר. נאומו של להט נישא בטקס הסרת הלוט מעל 36 שלטי ההנצחה של האצ"ל והלח"י בינואר 1989. קביעתם של שלטי ההנצחה בעיר נתנה ביטוי להכרה רשמית של עיריית תל אביב-יפו בחלקן של האצ"ל ושל הלח"י במאבק לתקומה לצד ה'הגנה'. אך התקווה שהביע ראש העירייה כי הצבת השלטים של שלוש המחתרות בעיר תבטא סוג של פיוס היסטורי לא התממשה, לפחות במה שנוגע לראשי ארגוני לוחמי המחתרות. היריבות הסמלית בין ה'הגנה' ובין האצ"ל והלח"י לא הייתה סימטרית. ה'הגנה' כפרה בלגיטימיות ובתרומה של שתי המחתרות הקטנות יותר. האצ"ל והלח"י ביקשו הכרה לצד ה'הגנה' ולא כפרו בתרומתה או בלגיטימיות שלה. העוינות הייתה מושרשת בקרב חברי המחתרות שחוו את היריבות בתקופת טרום-המדינה, אך גם לאחר הקמת המדינה, כאשר שאלת הקצאת מקום בזיכרון הציבורי ובהיסטוריה הלאומית הייתה נושא במחלוקת.

100 שם, שם.

101 שם, שם.

העוינות הנמשכת בין ותיקי ה'הגנה' מצד אחד והאצ"ל והלח"י מצד שני התבטאה בכך שפרישת שלטי ההנצחה נעשתה בנפרד: מדובר היה בשני מסלולים מקבילים של הנצחה עירונית, תוך הקפדה על הפרדה טקסית שפירושה היה התעלמות הדדית. הסרת הלוט מעל שלטי ה'הגנה' ומעל שלטי האצ"ל והלח"י נעשתה באירועים נפרדים, כך שוותיקי ה'הגנה' והאצ"ל והלח"י לא נפגשו באירועים החגיגיים שציינו את הסרת הלוט מעל קבוצות שלטי ההנצחה שנוספו לנוף העירוני. במסיבת עיתונאים שנערכה לרגל הצבת הקבוצה הראשונה של שלטי ההנצחה של האצ"ל והלח"י ב-30 בינואר 1989 קבע אנשל שפילמן, איש הלח"י, שעמד בראש העמותה להנצחת מורשת הלח"י:

אנשי ה'הגנה' אינם רוצים לפעול איתנו, חברי האצ"ל והלח"י, בשיתוף פעולה. הצענו להם לשתף פעולה בהנצחת מורשת הלחימה בבריטים ובערבים, אך הם סרבו. אנו כבר סלחנו להם על העבר, אך הם עוד לא שכחו לנו.¹⁰²

עצמת הטינה ההדדית השוררת עדיין בקרב ותיקי המחתרות נחשפה בפומבי לאחר הצבת 33 שלטי זיכרון של ה'הגנה' בכ"ט בנובמבר 1990. על פי מאמר שהתפרסם במקומון תל אביבי, הצבת השלטים אלה הייתה עבור נציגי האצ"ל והלח"י הפרה של הבנה שהושגה עם ראש העירייה ב-1988 שלפיה ההנצחה תהייה שוויונית מבחינת מספר השלטים: 21 שלטים לכל אחת מהמחתרות. מכיוון שאין בנמצא תיעוד במסמכים בנוגע להסכמה על "איזון" בין המחתרות או כיצד הוגדר ה"איזון", ייתכן שהכוונה הייתה כי ה'הגנה' תקבל, לשם "האיזון", עוד 21 שלטי זיכרון מעל ל-18 שכבר הוצבו. מעבר לשאלה מה משמעות ה"איזון" שהופר לכאורה, המאמר במקומון חשף את עוצמת הטינה הנמשכת בין ותיקי ה'הגנה' לוותיקי האצ"ל והלח"י. מרדכי ציפורי, שעמד בראש ברית לוחמי האצ"ל, לא חשך בביטויים קשים:

שוב מנסים למחוק את פועלנו לשחרור תל אביב-יפו מעול זרים, ושוב באותם מעשי רמיה קטנים ובהטעיה היסטורית שהייתה נחלתנו 29 שנה. האצ"ל שת"א עברו היא זירת גבורה, לא יותר להם לעולם. נלך עד הסוף איתם... אני מצפצף על הפוליטרוקים

102 הארץ, 30 בינואר 1989, עמ' 3.

המפא"ניקים, עליהם ועל ההיסטוריונים שלהם כמו מאיר בעיל
שמשתכתבים את ההיסטוריה וטוענים שהם שחררו את יפו.¹⁰³

זאב (זוניק) שחם, יושב ראש סניף תל אביב של חברי ה'הגנה' הבהיר את עמדת
הארגון שעמד בראשו בצורה שאינה משתמעת לשני פנים:

אבל מה זה אצ"ל ולח"י, מה הם כבר מנציחים? סניף בנק שהם שדדו?
מה כל זה לעומת ה'הגנה' שהייתה הצבא בדרך למדינה? איך אפשר
לעשות עוול היסטורי כזה? כמה מחסנים יש להם, וכמה אתרים? ...
ואני מבטיח שה'הגנה' לא תיתן שיהיה שכתוב מחודש של ההיסטוריה
בת"א. הדור הבא, ראוי שידע מי באמת הקים את המדינה. אנחנו לא
נתערב בשלטים שלהם, והם לא יעזו להתערב בשלטים שלנו. את מי
זה מעניין איפה מנחם בגין ישן, ואיפה הוא גר? לא ניתן שבהיסטוריה
עוד יחשבו שהאצ"ל הוא שהקים את המדינה.¹⁰⁴

יו"ר ברית חיילי האצ"ל בתל אביב, בנימין שמה, הגיב לדברי זאב שחם: "הם לא
יגידו לנו, בטח לא היום, כשאנחנו בשלטון, מה להנציח ומה לא".¹⁰⁵

שלושה דורות של עיצוב

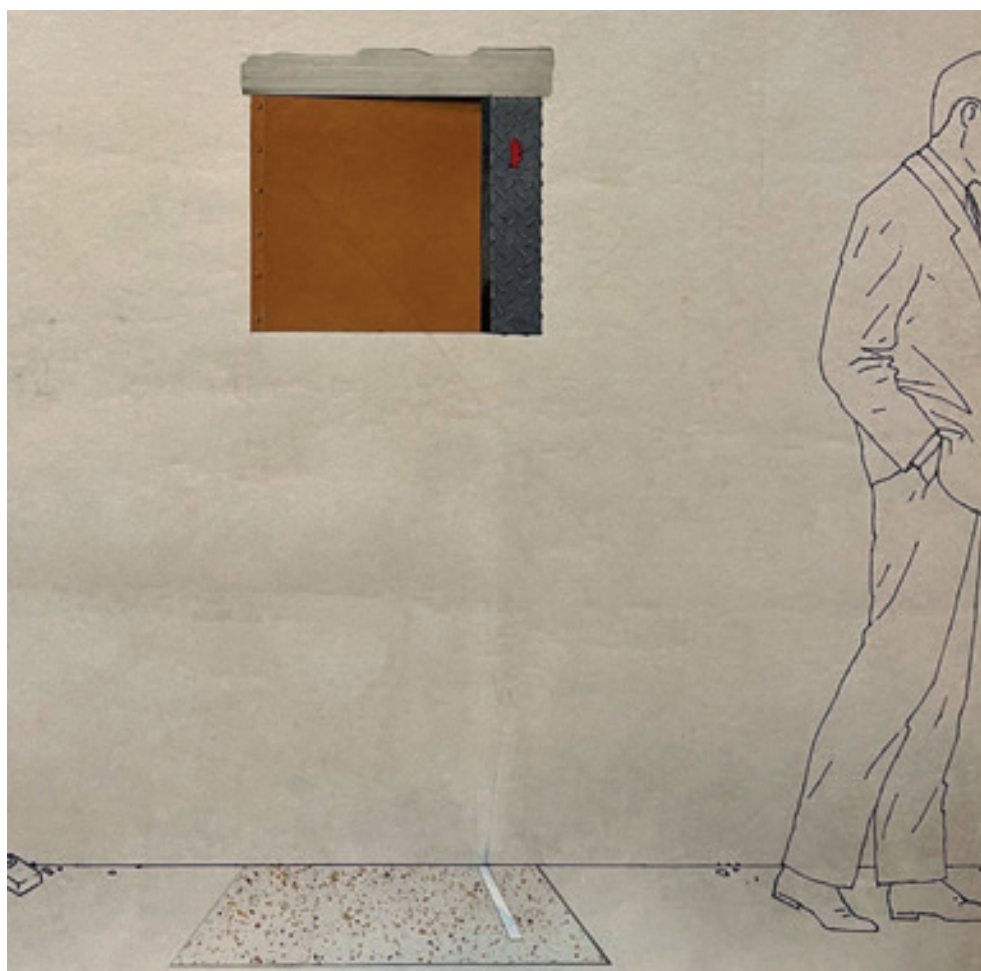
בעוד שלוש המחזרות הציעו את רשימת האתרים והשלטים והיו אחראיות
לניסוח ההסברים שעל השלטים, מחלקת הטקס והאירועים בעיריית תל אביב-יפו
היא שהייתה אחראית לעיצוב ולהצבת השלטים ולארגון האירועים שליוו את
הסרת הלוח מעל שלטי ההנצחה. נושא עיצוב השלטים עלה על סדר היום
העירוני כבר בדצמבר 1986, כשהתגבשה ההחלטה העקרונית להנציח אתרים של
ה'הגנה' בעקבות סיור בשטח עם אברהם גשרי, נציג ארגון חברי ה'הגנה', הפסל
דן רפפורט הציע לראש מחלקת אירועים בעירייה, מרדכי הרה, לעצב אלמנטים
מנחושת ומאלומיניום שיוצבו ב-12 האתרים של ה'הגנה' שנקבעו.¹⁰⁶ הכוונה
הייתה להספיק להכין את האתרים עד טקס הסרת הלוח ב"א באדר תשמ"ז,

103 רוני הדר, "גוואלה, הופר האיוון הקדוש", עיתון תל אביב, 7 בדצמבר 1990, עמ' 14.

104 שם, שם.

105 שם, שם.

106 דן רפפורט למרדכי הרה, 9 בדצמבר 1986, מגנזה (2) 41/65-66.

אילן מולכו ותמר בן-דוד, הצעה לאלמנט הנצחה, באדיבות אילן מולכו

שפירושו היה לוח זמנים צפוף במיוחד. אף על פי שהנושא תוקצב, המיזם לא הגיע לכלל ביצוע, ובטקס שנערך בי"א באדר הוסר הלוח מעל השלט בצורת לוח ריבועי ממתכת על עמוד שעיצבה חברת 'דב־גרף'.

בפברואר 1987 נעשתה פנייה מטעם העירייה למעצב החזותי אילן מולכו בבקשה לעצב "דגם לציון נקודה טיפוסית".¹⁰⁷ החוזה עם המעצב נחתם באפריל 1987.¹⁰⁸ התפיסה הרעיונית שהנחתה את ההצעה של אילן מולכו ושל תמר בן-דוד התבססה על שחזור רוח התקופה ואופי הפעילות המחתרתית:

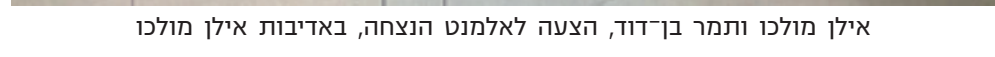
107 אילן מולכו למיכה לזין, 9 בפברואר 1987, שם.
108 ראש העירייה לאילן מולכו, 26 באפריל 1987, שם.

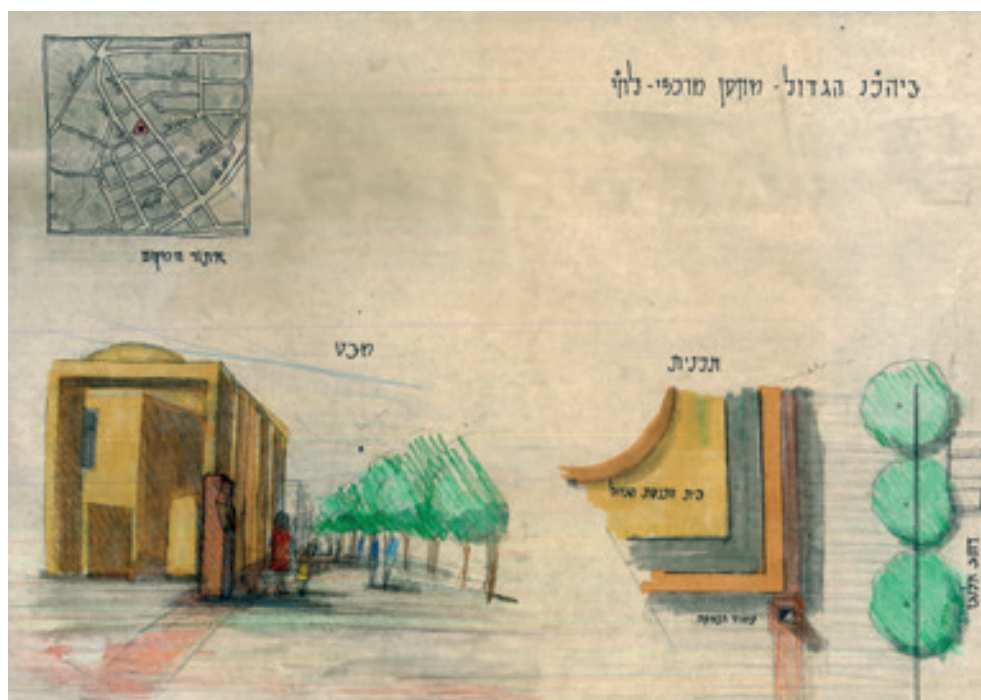
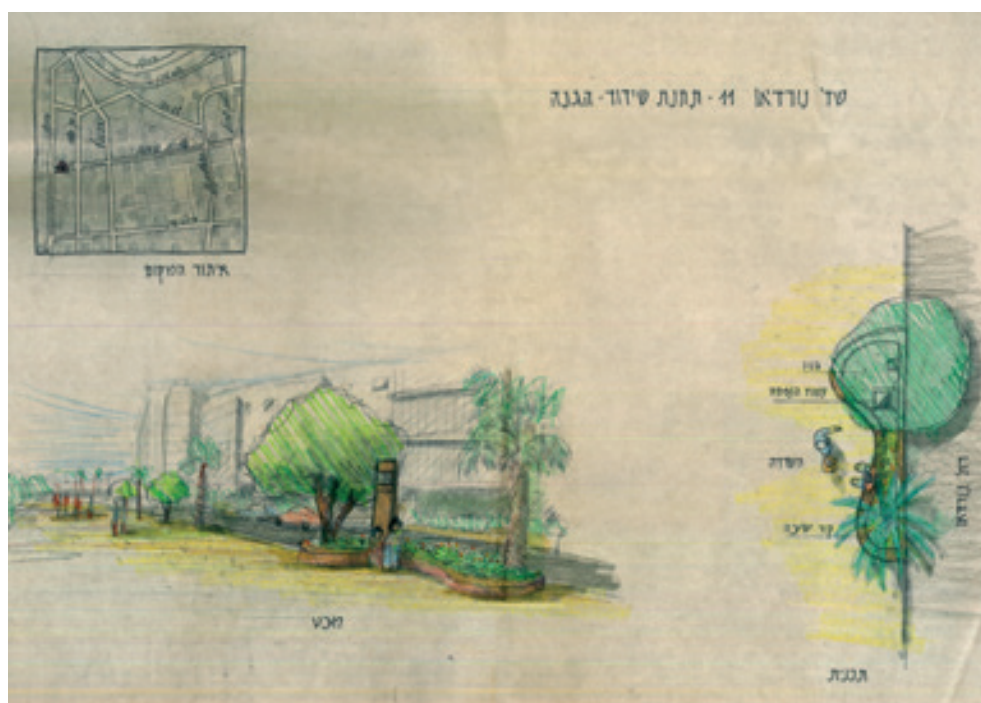

אילן מולכו ותמר בן-דוד, הצעה לאלמנט הנצחה, באדיבות אילן מולכו

הרעיון היה להסתיר מאחורי שלט/דלת פלדה חלודה (קורטן) מעין סליק קטן רלוונטי למקום הספציפי, שניתן להציץ אליו. עם פריסה של סך "השלטים" היה מתקבל מעין מוזיאון מחתרות מפוזר על פני כל העיר. בצד ימין של הפתח, על לוח מתכת דמוי "משקוף", הוצג סמל המחותרת כמעין מזוזה.¹⁰⁹

109 הודעה אישית במייל, 21 בינואר 2024.

בלוק בן-יוסף, הצעות לעיצוב נופי של סביבת הנצחה, באדיבות אעתא"י

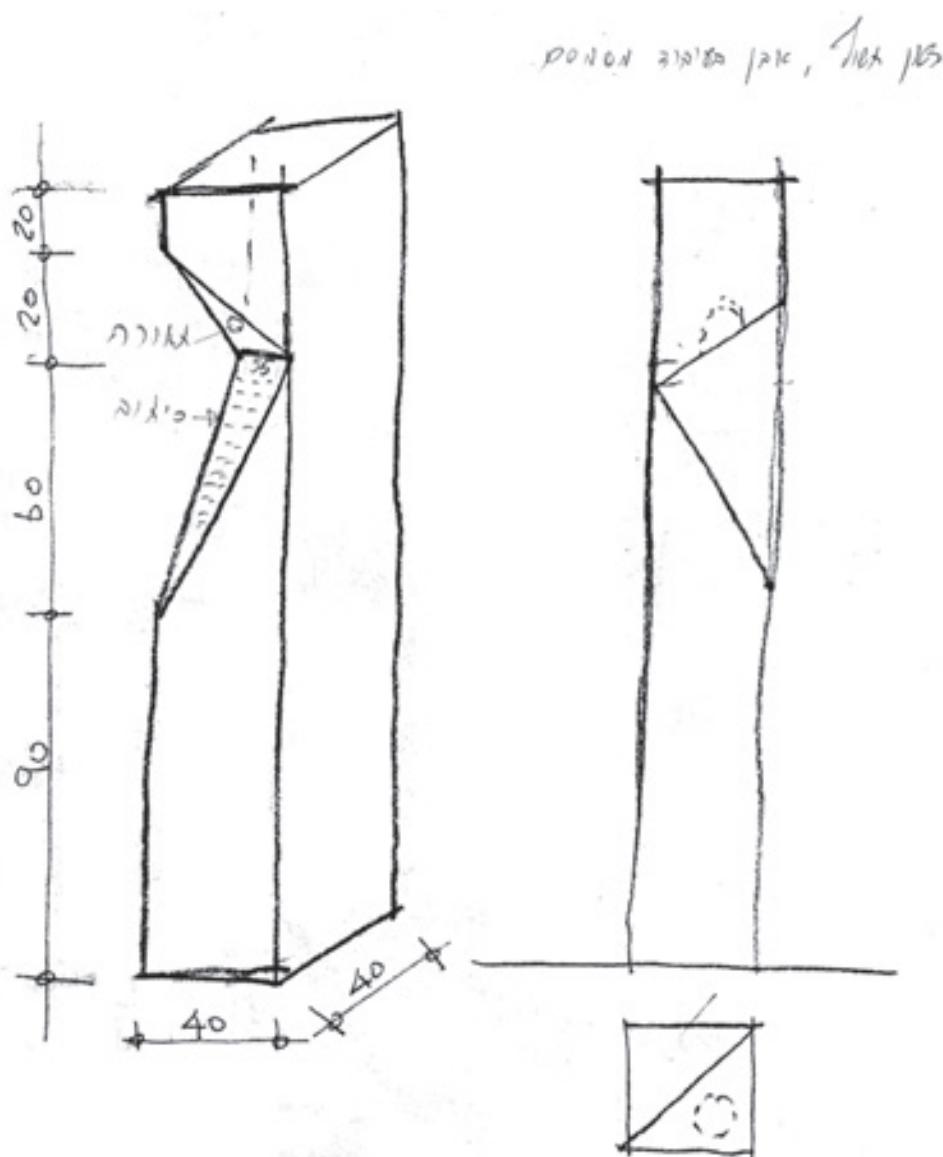
שלטי הנצחה למחתרות

בלנק בן-יוסף, הצעה לעיצוב נופי של סביבת הנצחה, באדיבות אעתא"י

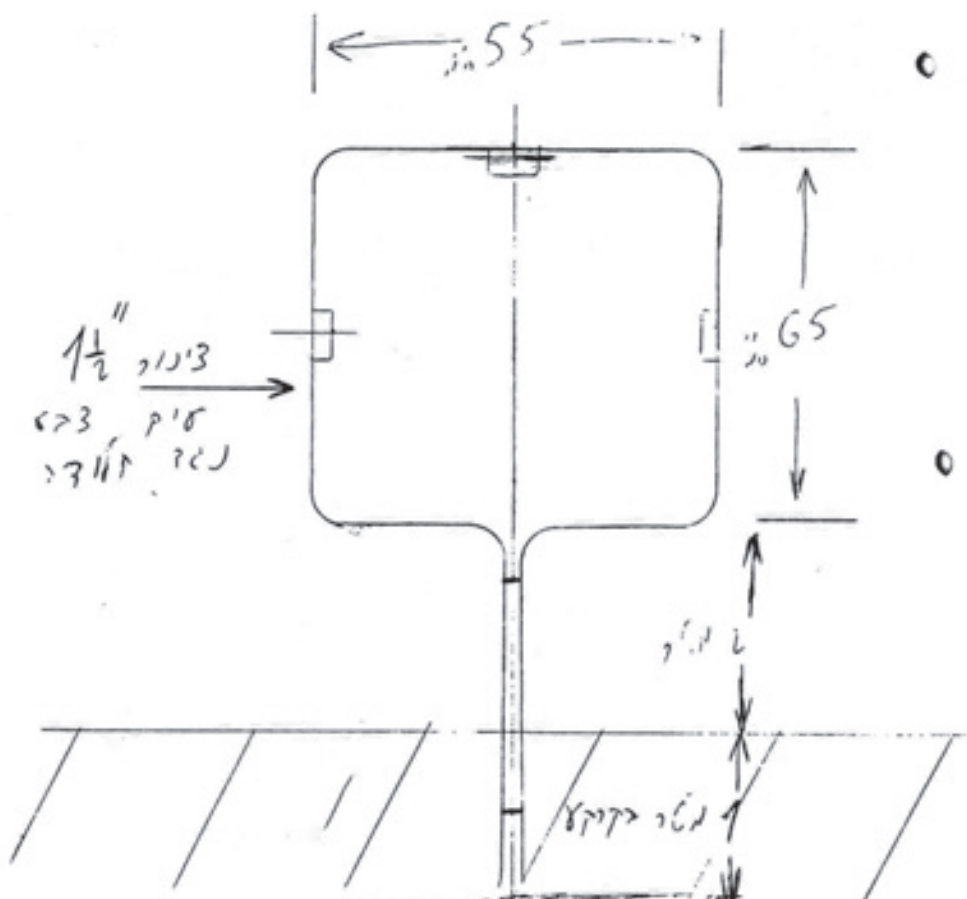
אבי דיין, הצעה ללוח הזיכרון, באדיבות אעתא"י

אבי דיין, הצעה ללוח הזיכרון, באדיבות אעתא"י

הפתרון העיצובי שהציג אילן מולכו נגזר לאחר שהפגישה עם נציגי המחתרות הסתיימה בפיצוץ בגלל ויכוח על מיקום סמלי המחתרות.¹¹⁰ שאלת עיצוב האתרים ושלטי ההנצחה למחתרות המשיכה להעסיק את המופקדים על העיצוב החזותי של העיר. בספטמבר 1988, כחודשיים לפני הצבת הקבוצה השנייה של שלטי

¹¹⁰ שם, שם.

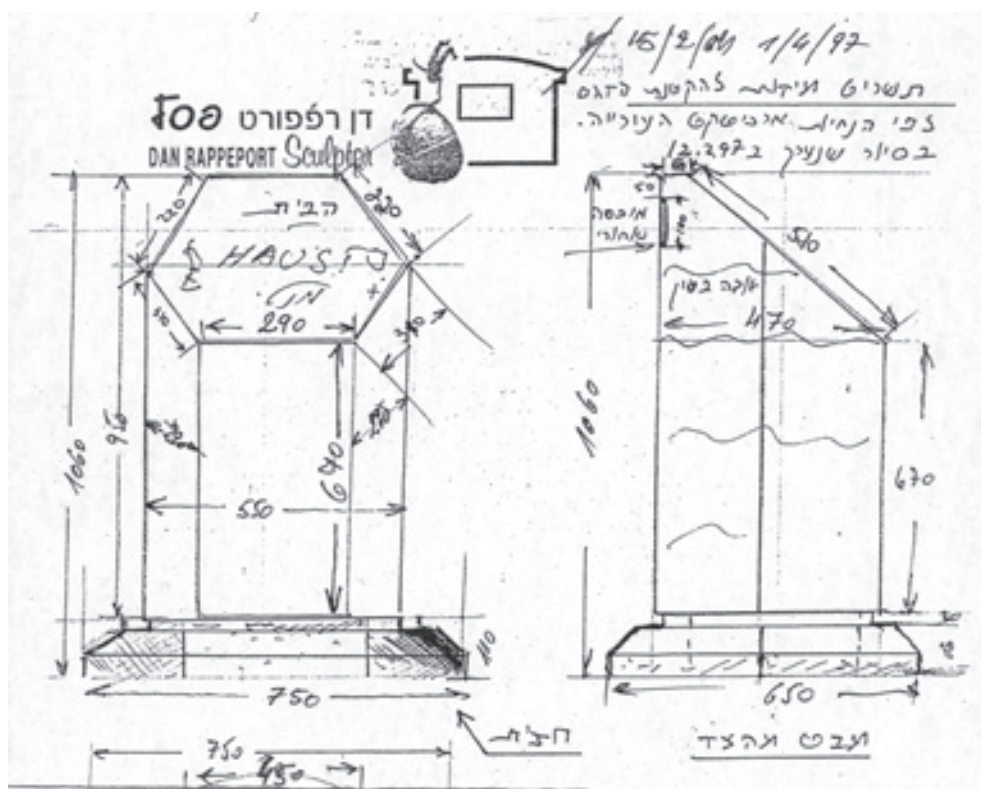

עיצוב שלט ההנצחה של 'דב-גרף', באדיבות אעתא"י

ההנצחה של ה'הגנה', הציע האדריכל אבי דיין חלופה לשלט הזמני ממתכת בצורת עמוד מבטון חשוף, אבן ירושלמית או אבן כורכר ועליו לוח מתכת עם הכיתוב.¹¹¹ להצעה נלוו גם סקיצות של בלנק בן-יוסף לעיצוב סביבתי של האתרים שבהם יוצבו עמודי הזיכרון. גם הצעה זו נותרה בגדר הצעה רעיונית בלבד. הצורך בפתרון מעשי היה דוחק. באוקטובר 1988, חודש וחצי לפני טקס הסרת הלוח מעל 11 שלטי הנצחה נוספים של ה'הגנה', הוחלט שבשלב ראשון יותקנו עמודי הנצחה זמניים באתרים שנקבעו במתכונת אלה שהוצבו במרס 1987, אך בשלב הסופי ייעשה תכנון נוף מפורט בכל אחד מאתרי ההנצחה ויותקן עמוד הנצחה בעיצוב מיוחד שייקבע בתחרות פומבית שתוכרז לשם כך.¹¹² הפטור ממכרז

111 אבי דיין למוטי הרה, 22 בספטמבר 1988, מגנזה (2) 41/65-66.

112 אבי דיין למרדכי הרה, 13 באוקטובר 1988, שם.

דן רפפורט, אלמנט פיסולי, באדיבות דן רפפורט

לעיצוב השלטים הקבועים שניתן בנובמבר 1988 היה כורח המציאות: שבועות ספורים לפני הצבת 11 שלטי הנצחה נוספים ל'הגנה', ההכרזה על תחרות פומבית ובחירת עיצוב חדש לא היו אפשרות מעשית.

הדור הראשון של שלטי הנצחה למחתרות היה בצורת לוח עשוי מאלומיניום עם כיתוב שעוצב על ידי חברת 'דב-גרף', שגם יצרה את שלטי הנצחה שהוצבו במרס 1987.¹¹³ הלוח היה בגודל 60 ס"מ x 50 ס"מ ובעובי 2 מ"מ עם ציפוי אנודיז מושחם ועליו מודבקים שני סמלים: סמל העירייה וסמל המחתרת. האותיות עשויות מפלזי עם ציפוי זהב. הלוח הותקן בתוך מסגרת מצינור מתכת מגולוון. שלט הנצחה הורכב על עמוד או על קיר. הכיתוב על הלוח היה בעברית בלבד.

שלטי הנצחה של המחתרות שהוצבו בתל אביב-יפו בשנים 1987-1993 היו ארעיים במובן זה שעתידים היו להיות מוחלפים בשלטים שייבחרו בתחרות עיצוב

113 בן-עמי שני למנהל אגף רכש ואספקה, 6 בנובמבר 1988, שם.

דן רפפורט, אלמנט פיסולי, צילום: דן רפפורט

פומבית. אך בניגוד לכוונה המקורית, לא נערכה תחרות פומבית. את הדור השני של שלטי ההנצחה עיצב הפסל דן רפפורט. העיקרון שהנחה את עבודתו היה עיצוב שלט ההנצחה כאלמנט פיסולי שיוצב על המדרכה. על פי ההצעה שהציע ביולי 1993 – במקביל להצבת הקבוצה האחרונה של שלטי האצ"ל – האלמנט הפיסולי היה בצורת עמוד משושה מברונזה עם כותרת אבן בבסיסו.¹¹⁴ המשטח העליון היה בצורת משושה נוטה בשיפוע יורד לכיוון חזית העמוד, ועליו באותיות בלט נוסח ההסבר וסמלי העיר והמחתרת. בין נובמבר 1994 לינואר 1998 הוחלפו 33 שלטים – 16 של ה'הגנה' ו-17 של האצ"ל והלח"י – באלמנטים פיסוליים בעיצובו של דן רפפורט. בשנים שלאחר מכן הוחלפו עוד שישה שלטי הנצחה. במהלך החלפת השלטים באלמנטים הפיסוליים גם תורגמו ההסברים לאנגלית. הנוסח באנגלית הופיע מתחת לנוסח בעברית. סמל העירייה והסמל של המחתרת הופיעו באמצע השלט.

החלפת השלטים הזמניים באלמנטים הפיסוליים שעיצב דן רפפורט הייתה הדרגתית והתנהלה באיטיות. בחלוף הזמן התברר כי רבים משלטי ההנצחה

114 דן רפפורט למרדכי הרה, "לוחות הנצחה למחתרות ישראל – מפרט טכני", 21 ביולי 1993, מגנזה (2) 54/91-92.

דן רפפורט, אלמנט פיסולי, צילום: דן רפפורט

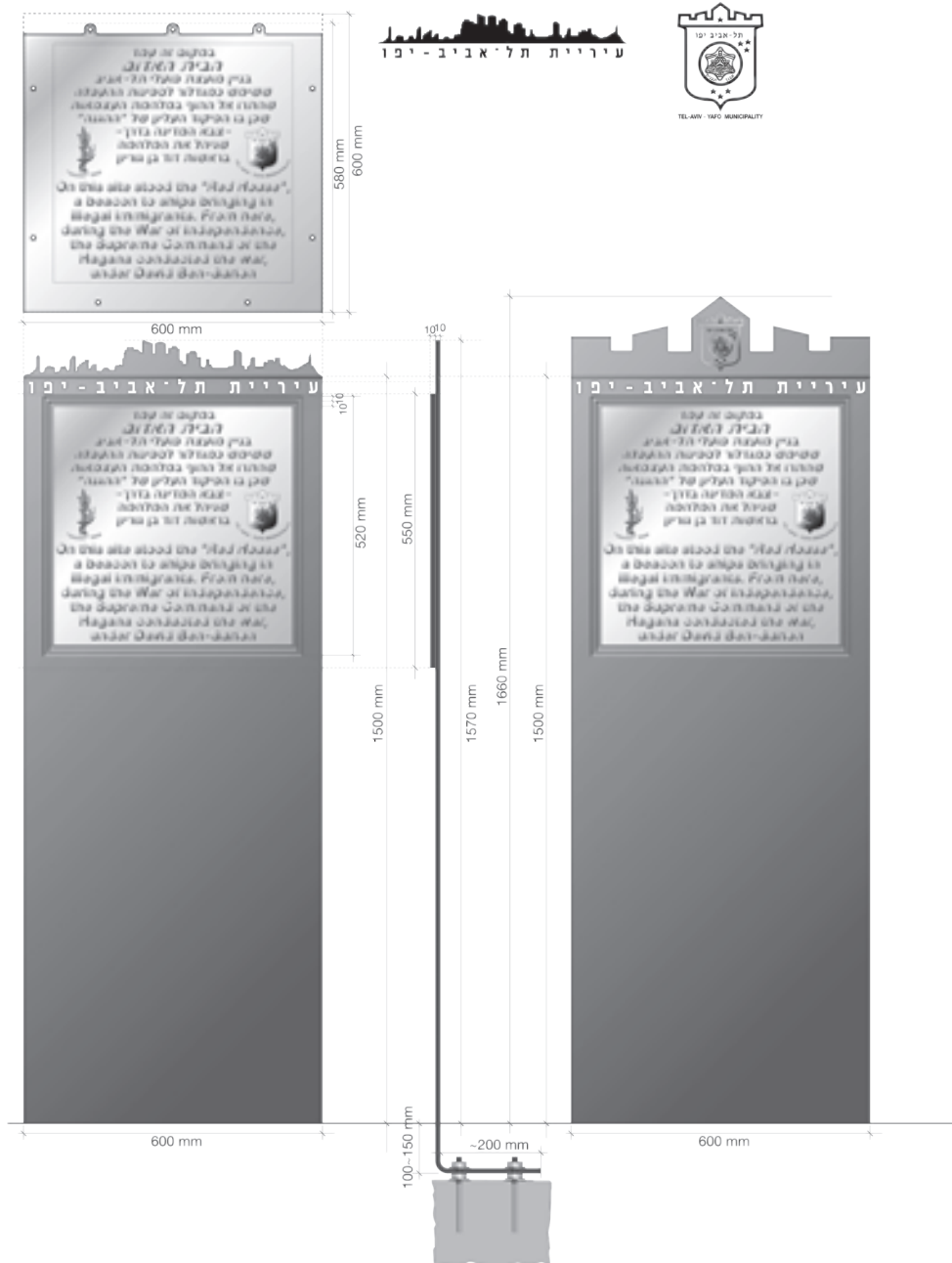
של הדור הראשון היו במצב תחזוקתי גרוע בגלל מזג האוויר וונדליזם. בתגובה לתלונות תושבים נמסר כי העירייה מקדמת תוכנית להחלפת השלטים הישנים "בשל השחתתם וביזויים והצורך החוזר ונשנה בתיקונים", אלא שתהליך החלפת השלטים הישנים באלמנטים פיסוליים דורש זמן.¹¹⁵ בפועל התברר כי גם האלמנטים הפיסוליים שהחליפו את השלטים הזמניים לא היו חפים מבעיות וכי נדרשו לתחזוקה שוטפת. בנוסף היו תלונות כי מיקומם על המדרכות הפריע להולכי רגל ולמעבר עגלות ילדים. בעקבות סקר שערכה העירייה ב-2003 נקבע כי יש להחליף 85 שלטי הנצחה למחטורות – הכוונה לשלטים המקוריים שהוצבו עד 1993 – בגלל "מצבם התחזוקתי הירוד מאוד".¹¹⁶ עלות החלפתם של השלטים הוערכה ב-\$ 160,000, ועלות תחזוקת האלמנטים הפיסוליים מברונזה שהוצבו בינתיים הוערכה ב-\$ 80,000 ש.¹¹⁷

115 מרדכי הרה לאלי שפריה, 26 באוקטובר 2000, תיק שלטי מחטורות, מחלקת טקס, אירועים, הנצחה ומורשת, עיריית תל אביב-יפו.

116 נצחיה אלון לרובי זלוף, 29 בינואר 2003, שם.

117 רון איציקוביץ למוטי הרה, 4 במרס 2003, שם.

שילטי הנצחה בעיר תל אביב יפו

אדריכל: פטר סמוק • עיצוב גרפי ותעשייתי: רחמי שלמה המלך 49 ת"א 64386 • טל. 03-5233581 / 03-5231814 / פקס: 03-5241477 / 03-5231814

פטר סמוק, חלופות לשלט הנצחה, באדיבות פטר סמוק

האחראים לחזות העיר בעירייה התלבטו אם יש להחליף את "האלמנט הקיים כיום להנצחת מחזרות בעיר באלמנט שונה".¹¹⁸ מכלול הבעיות הכרוכות במיצובם ובמצבם של שלטי ההנצחה לסוגיהם הביא לצורך בחשיבה חדשה בנושא. ב-2002 הוקצה התקציב לבדיקת היתכנות של עיצוב מחדש של שלטי ההנצחה.¹¹⁹ בישיבה שנערכה בנושא ביוני 2003 בהשתתפות אדריכלית העיר דניאלה פוסק הוחלט לבצע פיילוט של שילוט על בניין אחד של שלטי הנצחה שונים, ביניהם שלטי הנצחת מחזרות. לבקשתה של אדריכלית העיר הוחלט לפנות לאדריכל פטר סמוק לעיצוב הפיילוט. החלטה נוספת הייתה שבינתיים יש להמשיך בהצבת "אלמנטים דומים מהסוג הקיים".¹²⁰ החלפת השלטים הזמניים באלמנטים הפיסוליים שתכנן דן רפפורט נמשכה, אם כי באיטיות. בדצמבר 2004 אושרה הצבת עוד שלושה אלמנטים פיסוליים לזכר המחזרות בעיצובו של הפסל דן רפפורט.¹²¹

מצב הביניים הסתיים עם קבלת החלטות בנוגע לעיצוב שלטי ההנצחה של הדור השלישי. בישיבה שהתקיימה בנובמבר 2007 שבה השתתפו שמוליק קצ'לניק, ראש אגף שפ"ע, שרי ישראלי, מנהלת מחלקת הטקס והאירועים ואלון נוישטטל, אדריכל הנוף של העיר, התקבלו החלטות עקרוניות בנוגע להמשך שילוט המחזרות בעיר. לאחר שנבדקו "היבטים של עלויות, יכולות ביצוע ועמידה בלוחות הזמנים, עלויות אחזקה, עיצוב האלמנטים והתאמתם לחזות העירונית הכללית" הוחלט לדחות את הצעתו של הפסל דן רפפורט לשיפוץ האלמנטים הפיסוליים המוצבים בעיר ולהפסיק את ההתקשרות אתו.¹²² בזה נגזר על הדור השני של שלטי ההנצחה של המחזרות להיעלם בהדרגה מנוף העיר. ההחלטה העוקבת הייתה לבסס את השילוט של המחזרות בעיר על שלט ההנצחה בעיצובו של האדריכל פטר סמוק. תאריך היעד שנקבע לסיום פרויקט הצבת השלטים החדשים היה אפריל 2009, מועד פתיחת חגיגות המאה לתל אביב.

בישיבה שנערכה שבועות ספורים אחר כך אושר השלט שהציע האדריכל פטר סמוק בכפוף לכך שבשלטים ישולב סמליל (לוגו) העירייה העדכני – צללית מסוגגנת של קו הרקיע של העיר. כן הוחלט כי השלטים יוצמדו ככל

118 "סיכום ישיבה בנושא: עיצוב שלטי מחזרות בעיר", 16 ביוני 2003, שם.

119 רובי זלוף ליהושע נב, 7 במאי 2002, שם.

120 רובי זלוף למוטי הרה, 17 ביוני 2003, שם.

121 פרוטוקול י"ח 47/2004, הוועדה לאישור רכישות טובין ומסירת עבודות, ישיבה ב-27 בדצמבר 2004, שם.

122 פרוטוקול ישיבת תיאום, 13 בנובמבר 2007, באדיבות פטר סמוק.

הניתן לגדרות המגרשים עם עדיפות להצבת הלוחות על קירות מבנים.¹²³ גודל הלוח ועליו הכיתוב נקבע ל-50 ס"מ x 50 ס"מ. ההחלטה על שילוב סמליל העיר, שהופיע בראש המסמכים הרשמיים של העירייה מאז 2002 וגם הופיע כ'כתר' על סמל העיר, הייתה מיתוגית: יצירת שפה גרפית אחידה לפרסומי העירייה ולשלטים עירוניים. בישיבה שנערכה בינואר 2008 אושר ה'כתר' בראש שלט ההנצחה המלבני החתוך בדמות ה'כתר' שבראש סמל העיר. כן נקבע כי הכיתוב בלוח ההנצחה יהיה בעברית ובאנגלית (כמו באלמנטים הפיסוליים של דן רפפורט).¹²⁴

סמל העיר מימין וסמל המחתרת משמאל הופיעו משני צדי הכיתוב על הלוח שרוחבו היה 50 ס"מ ואורכו השתנה בהתאם לגודל הטקסט הדו-לשוני. בגרסה המקורית של השלט שעיצב פטר סמוק הופיע במרכז ה'כתר' סמל העיר, כך שסמל העיר הופיע פעמיים על שלט ההנצחה. סמל העיר שבמרכז ה'כתר' הוחלף מאוחר יותר על ידי סמליל (לוגו) העירייה בצורת "עיגול מתפרץ" שהיה גרסה מעודכנת של סמליל חגיגות המאה לעיר שנערכו ב-2009.¹²⁵

שלט ההנצחה היה לוח אלומיניום בעובי 2 ס"מ עם ציפוי אנודיזי, שנועד להגן על השלט מקורוזיה ולאפשר הסרת כתובות גרפיטי ומודעות שהודבקו עליו בקלות. האותיות משולבות בלוח בחריטה תלת-ממדית, בצבע לבן-אלומיניום, המקלה את הקריאה. את הלוח ניתן היה לחבר לקיר המבנה או להעמידו על הקרקע על בסיס שצורתו וצבעו זהים ללוח ההנצחה שבחלקו העליון של גוף המתכת המלבני.

ב-25 במרס 2008 הוצב אלמנט לדוגמא בחזית בית חנה, שדרות בן גוריון 75. לאחר סיור שערכו במקום הסכימו המופקדים בעירייה על הצבת שלטי ההנצחה למחתרות כי "עיצוב השלט מרשים"; ההשגות שעלו היו בנושא הנפח שתופס חלקו התחתון של השלט המחובר לקרקע.¹²⁶ כזכור, שלטי הדור הראשון ניצבו על עמודים דקים. ההמלצה הייתה שרצוי להציב את השלטים על גבי קירות. הצבת השלטים התבצעה בשלושה שלבים. למעט בודדים יוצאים מהכלל, שלטי הדור השלישי החליפו את שלטי הדור השני והדור הראשון בעיר.

123 פרוטוקול ישיבת תיאום, 12 בדצמבר 2007, באדיבות פטר סמוק.

124 פרוטוקול ישיבת תיאום, 6 בינואר 2008, באדיבות פטר סמוק.

125 מעוז עזריהו, שבויה בדימויה: קיצור תולדותיה וקווים לדמותה של מדינת תל אביב, רעננה 2012, עמ' 206-209.

126 פרוטוקול ישיבת תיאום, 26 במרס 2008, באדיבות פטר סמוק.

הדור השלישי לצד הדור הראשון, רח' פרישמן 33א, צילום: מעוז עזריהו

שלטי הנצחה של ה'הגנה'

מרס 1987: תמונות מס' 7-1

•

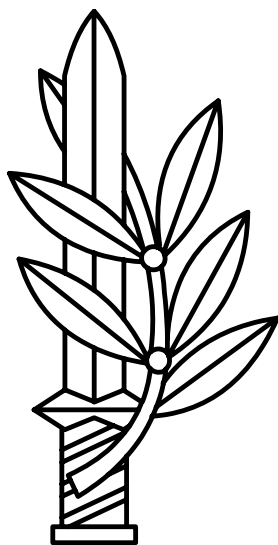
נובמבר 1988: תמונות מס' 17-8

•

נובמבר 1990: תמונות מס' 50-18

•

מרס 1992: תמונות מס' 74-51

1. "קו הכלבים", בית יעקב, צילום: כפיר סיוון

2. גימנסיה הרצליה, רח' אחד העם 9, צילום: כפיר סיוון

3. הבית האדום, בניין מועצת פועלי תל אביב, רח' הירקון 115, צילום: כפיר סיוון

4. כ"ג יורדי הסירה, על שפתי הירקון, צילום: כפיר סיוון

5. מגדל המים, תחנת האיתות המרכזית, רח' מזא"ה 34, צילום: כפיר סיוון

6. "ליל וינגייט", רח' אבן גבירול פינת רח' ברכה פולד, צילום: כפיר סיוון

7. מכון א', רח' הירקון 121, צילום: כפיר סיוון

8. היוצק, צומת חולון, צילום: כפיר סיוון

9. שד' בן צבי פינת רח' גרינבוים, צילום: כפיר סיוון

10. "החנות", רח' השרון 10, צילום: כפיר סיוון

11. מרכז ההגנה וההעפלה, רח' אלנבי 113, צילום: כפיר סיוון

12. מרכז שירותי הרפואה, שד' רוטשילד פינת רח' נחלת בנימין, צילום: כפיר סיוון

13. חברת אווירון, רח' אחד העם 70, צילום: כפיר סיוון

14. כניעת העיר יפו, שד' ח'ן 1, צילום: כפיר סיוון

15. שרונה, הקריה תל אביב (ליד שער ויקטור), צילום: רועי קורמן

16. בית כלל, רח' דרויאנוב 5, צילום: כפיר סיוון

17. מטה הפלמ"ח, רציף הרברט סמואל 112, צילום: כפיר סיוון

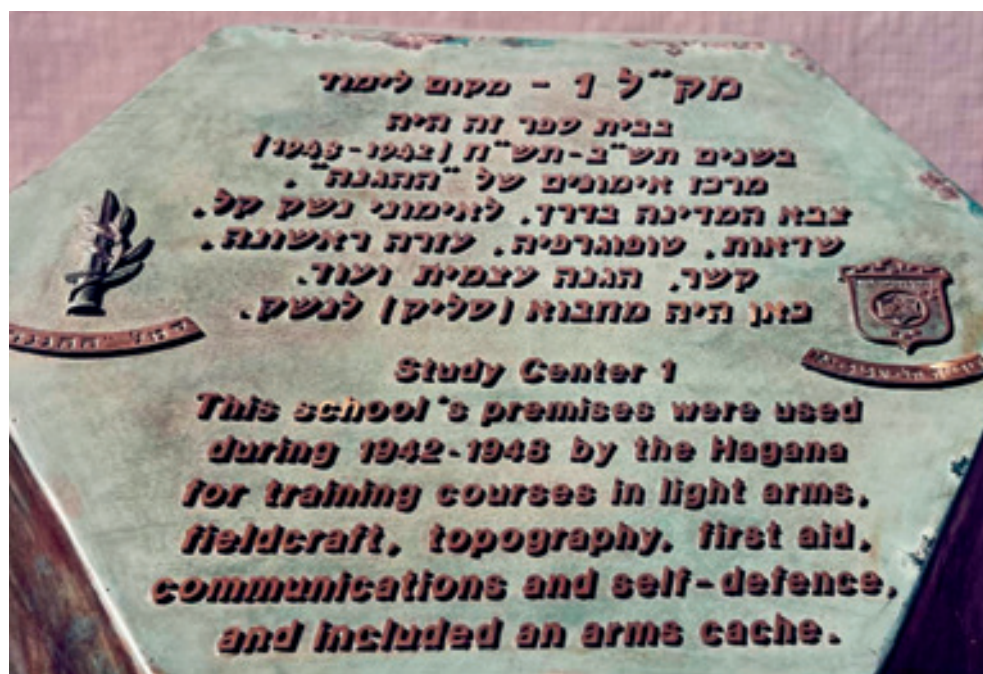
18. סמינר הקיבוצים, חיל השדה של ה'הגנה', רח' בני דן 36, צילום: כפיר סיוון

19. מכון הסניף, יריד המזרח, צילום: רועי קורמן

20. מחנה יונה, רח' ז'בוטינסקי פינת רח' הירקון, בכניסה לגן העצמאות, צילום: כפיר סיוון

21. מק"ל 1, רח' בן יהודה 221, צילום: יוסף ליאור

22. תחנת כיבוי האש, רחבת בזל, צילום: כפיר סיוון

23. מכון ב', בית חנה, שד' בן גוריון פינת רח' אדם הכהן, צילום: כפיר סיוון

24. המשמר האזרחי, רח' גורדון 49א, צילום: כפיר סיוון

25. "מחנה קריית מאיר", מרכז גולדה, בין רח' ליאונרדו דה-וינצ'י לרח' ברקוביץ', צילום: כפיר סיוון

26. המטה הארצי, רח' פרישמן 33א, צילום: כפיר סיוון

27. מק"ל 11, בית הספר תל נורדאו, רח' מנדלי מוכר ספרים 19, צילום: כפיר סיוון

28. מק"ל 10, ביה"ס הכרמל, רח' שפירא 21, צילום: כפיר סיוון

29. ש.ק. (שירות קבלה), רח' ורבורג 3-5, צילום: יוסף ליאור

30. תחנת הרדיו "תלם שמיר בועז", רח' ורבורג 5, צילום: כפיר סיוון

31. מפקדת הש"י, רח' מלצ'ט 19, צילום: כפיר סיוון

32. מק"ל 2, ביה"ס תלפיות, רח' העבודה 25, צילום: כפיר סיוון

33. מק"ל 6, בית שטראוס, רח' בלפור 14, צילום: כפיר סיוון

34. מק"ל 3, ביה"ס בלפור, רח' בלפור 12, צילום: כפיר סיוון

35. המחת"ר (מחלקת התרבות), רח' נחלת בנימין 57, צילום: כפיר סיוון

36. הפיקוד העליון, רח' לילנבלום 41, צילום: כפיר סיוון

37. מטה משטרת מחוז תל אביב, רח' השחר 5, צילום: כפיר סיוון

38. מק"ל 15, ביה"ס תחכמוני, רח' לילינבלום 7, צילום: רועי קורמן

39. "מטה חזית דרום ת"א", רח' סלמה 60, צילום: יוסף ליאור

40. מקל"ל 9, ביה"ס ביאליק, רח' לוינסקי 95, צילום: כפיר סיוון

41. "מכון ג'" (התעשייה הצבאית), רח' אבולעפיה 15, צילום: יוסף ליאור

42. "מכון המעבדה" (התעשייה הצבאית), רח' הגליל 7, צילום: כפיר סיוון

43. בית הדר, רח' הרכבת פינת רח' מנחם בגין, צילום: כפיר סיוון

44. מטה חזית ת"א, רח' העלייה 49, צילום: כפיר סיוון

45. "החדר הראשון", רח' ערבי נחל 22, צילום: כפיר סיוון

46. בית החרושת לספירט, צומת חולון, צילום: כפיר סיוון

47. מק"ל 1, ביה"ס לבנות נווה צדק, רח' יחיאלי 5, צילום: כפיר סיוון

48. מק"ל 17, ביה"ס קלישר, רח' קלישר 17, צילום: כפיר סיוון

49. מק"ל 5, ביה"ס גאולה, רח' הירקון 48, צילום: רועי קורמן

50. טייגר היל, ליד בריכת גורדון, צילום: כפיר סיוון

51. קורס הטיס הראשון, רח' נהרדעא 5, צילום: רועי קורמן

52. שדה התעופה על שם דב הוז, רח' לוי אשכול 23, צילום: כפיר סיוון

53. המשרד הטכני של תע"ש, תחנת הכוח רדינג, צילום: כפיר סיוון

54. "קול ישראל" במחתרת, רח' בן יהודה 145, צילום: כפיר סיוון

55. מק"ל, ביה"ס נצח ישראל, רח' המלך גורג' פינת רח' נצח ישראל, צילום: יוסף ליאור

56. מק"ל, ביה"ס תל חי, רח' זמנהוף 12, צילום: כפיר סיוון

57. מק"ל, בית חינוך לילדי עובדים "טשרניחובסקי", רח' טשרניחובסקי 35,
 צילום: מעוז עזריהו

58. מק"ל, סניף בית החינוך לילדי עובדים וביה"ס מקצועי מכס פיין, גן מאיר, צילום: כפיר סיוון

59. תחנת האיתות הראשית, רח' אחד העם 84, צילום: כפיר סיוון

60. מפקדת חיל השדה (חי"ש), רח' שינקין 45, צילום: כפיר סיוון

61. מחבוא לכלי טיס במרתף היקב, שרונה, רח' דוד אלעזר 3, צילום: כפיר סיוון

62. מטה האוויר של ההגנה, רח' קפלן, בכניסה למשרד הבטחון, צילום: כפיר סיוון

63. מק"ל, ביה"ס לבנים ע"ש אחד העם, רח' אחד העם 37, צילום: כפיר סיוון

64. מטה שירות האוויר, רח' מונטיפיורי 9, צילום: יוסף ליאור

65. המחלקה המגויסת, רח' נחמני 4, צילום: כפיר סיוון

66. מק"ל, גימנסיה בלפור, רח' מזא"ה 34, צילום: כפיר סיוון

67. מעבדת הרדיו, רח' אלנבי 54, צילום: כפיר סיוון

68. מק"ל, ביה"ס למסחר גאולה, רח' גאולה 30, צילום: כפיר סיוון

69. מפקדת הפלוגה המיוחדת, סמטת בית השואבה 8, צילום: פטר סמוק

70. מק"ל, ביה"ס נווה שאנן, רח' נווה שאנן 12, צילום: כפיר סיוון

71. אבו כביר, רח' הרצל 155, צילום: כפיר סיוון

72. "המצודה", רח' קיבוץ גלויות 150, צילום: כפיר סיוון

73. "מפעל S", רח' יגאל אלון 155-157, צילום: כפיר סיוון

74. "מחלקת ציפויים", רח' עמק הברכה 23, צילום: כפיר סיוון

שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י

ינואר 1989: תמונות מס' 1-36

•

יולי 1993: תמונות מס' 37-50

שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י

1. משטרת יפו, כיכר רזיאל, צילום: יוסף ליאור

2. בנין הסראיה, כיכר השעון, יפו, צילום: כפיר סיוון

3. משרדי הבולשת הבריטית, צילום: יוסף ליאור

4. מפקדת האינטליג'נס הבריטי, רח' פינס פינת דרך יפו, צילום: כפיר סיוון

5. בית דפוס רמב"ם, רח' מזרחי 13, צילום: כפיר סיוון

6. תיכון אליאנס, מטה הפיקוד העליון של האצ"ל, רח' יחיאלי 4, צילום: כפיר סיוון

7. בית מלאכה לייצור תחמושת, רח' לילינבלום 11, צילום: כפיר סיוון

8. בית דפוס, רח' לילינבלום 20, צילום: כפיר סיוון

שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י

9. משרדי מס הכנסה של ממשלת המנדט הבריטי, רח' לילנבלום 37, צילום: יוסף ליאור

10. הדואר המרכזי, רח' אלנבי 132, צילום: כפיר סיוון

11. משרדי העלייה של השלטון הבריטי, רח' אלנבי 138, צילום: מעוז עזריהו

12. רח' החשמל 1, ליד כיכר המושבות, צילום: כפיר סיוון

13. תחנת משטרה בריטית, רח' לוינסקי 79 פינת רח' צ'לנוב, צילום: כפיר סיוון

14. בית המכס, רח' הרכבת 12, צילום: כפיר סיוון

15. שרונה, הקריה תל אביב (מימין לשער ויקטור), צילום: כפיר סיוון

16. ישיבת המטה האחרונה של "יאיר", רח' דיזנגוף 30, צילום: אסף רותם

17. מקום נפילת "אלישע", רח' מזא"ה 33, צילום: כפיר סיוון

18. מרפאת פרופ' מקס מרקוס, רח' שטראוס 3, צילום: כפיר סיוון

19. מפקדת האצ"ל, רח' ביאליק 16, צילום: כפיר סיוון

20. בית הכנסת "שלום", רח' יהושע בן נון 67, צילום: כפיר סיוון

21. רח' הבשן 1, צילום: כפיר סיוון

22. בית מלאכה לייצור אמל"ח, רח' בזל 33, צילום: כפיר סיוון

שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י

23. מחנה צבא בריטי, יריד המזרח, צילום: יוסף ליאור

24. בניין המשטרה, רח' דיזנגוף 221, צילום: אסף רותם

25. תחנת השידור של האצ"ל "קול ציון הלוחמת", רח' טשרניחובסקי 41, צילום: אסף רותם

26. מערכת "החזית", ביטאון הלח"י, רח' מאפו 7, צילום: יוסף ליאור

27. מלון "הירקון", רח' הירקון 64, צילום: כפיר סיוון

28. אניית האצ"ל פאריטה, חוף הים מול מלון דן, צילום: כפיר סיוון

29. בית הדפוס הראשון של הלח"י, רח' גאולה 4, צילום: כפיר סיוון

30. מחנה הדיוויזיה המוטסת הבריטית, רח' הירקון פינת רח' עזרא, צילום: יוסף ליאור

31. תחנת הרדיו של הלח"י "קול המחתרת העברית", רח' השומר 3, צילום: כפיר סיוון

32. בנק ברקליס, רח' אלנבי 103, צילום: כפיר סיוון

33. מחבוא נשק, ביהכ"נ הגדול, רח' אלנבי 110, צילום: כפיר סיוון

34. בנק פ.ק.א, רח' אלנבי מול בית הכנסת הגדול, צילום: יוסף ליאור

35. בסיס גיוס ואימונים, רח' קלישר 5, צילום: כפיר סיוון

36. מקום מסתור לנשק, רח' שבזי 65, צילום: כפיר סיוון

37. מפעל ליצור תחמושת, רח' מזא"ה 71, צילום: כפיר סיוון

38. דרך שלמה 162, צילום: רועי קורמן

שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י

39. בית מלאכה לייצור חומר נפץ, רח' צדוק הכהן 4, צילום: כפיר סיוון

40. תחנת קשר, רח' בן יהודה 98, צילום: כפיר סיוון

41. הבית בו חפרו מנהרה לכיוון "בית הדר", רח' השפלה 1, צילום: כפיר סיוון

42. רח' הנביאים 30, צילום: אסף רותם

43. מטה האצ"ל, רח' יהודה הלוי 9, צילום: כפיר סיוון

44. מפקדת האצ"ל, רח' ברוק 5, צילום: כפיר סיוון

45. בית מלאכה לייצור אמל"ח, רח' פיירברג 34, צילום: כפיר סיוון

46. מרכז הדרכה ובסיס פעילות, רח' עין יעקב 34, צילום: כפיר סיוון

47. "החורבה", שכונת התקווה, ליד מרכז דוהל, צילום: כפיר סיוון

48. תחנת השידור של האצ"ל "קול ציון הלוחמת", רח' חפר 24, צילום: כפיר סיוון

49. מפקדת האצ"ל, רח' אהרונוביץ 6, צילום: כפיר סיוון

50. מטה הפיקוד העליון של האצ"ל, רח' גרונברג 23, צילום: כפיר סיוון

רשימת שלטי ההנצחה

שלטי הנצחה של ה'הגנה'

מרס 1987

1. "קו הכלבים", בית יעקב, צילום: כפיר סיוון
2. גימנסיה הרצליה, רח' אחד העם 9, צילום: כפיר סיוון
3. הבית האדום, בניין מועצת פועלי תל אביב, רח' הירקון 115, צילום: כפיר סיוון
4. כ"ג יורדי הסירה, על שפתי הירקון, צילום: כפיר סיוון
5. מגדל המים, תחנת האיתות המרכזית, רח' מזא"ה 34, צילום: כפיר סיוון
6. "ליל וינגייט", רח' אבן גבירול פינת רח' ברכה פולד, צילום: כפיר סיוון
7. מכון א', רח' הירקון 121, צילום: כפיר סיוון

נובמבר 1988

8. היוצק, צומת חולון, צילום: כפיר סיוון
9. שד' בן צבי פינת רח' גרינבוים, צילום: כפיר סיוון
10. "החנות", רח' השרון 10, צילום: כפיר סיוון
11. מרכז ההגנה וההעפלה, רח' אלנבי 113, צילום: כפיר סיוון
12. מרכז שירותי הרפואה, שד' רוטשילד פינת רח' נחלת בנימין, צילום: כפיר סיוון
13. חברת אווירון, רח' אחד העם 70, צילום: כפיר סיוון
14. כניעת העיר יפו, שד' ח"ן 1, צילום: כפיר סיוון
15. שרונה, הקריה תל אביב (ליד שער ויקטור), צילום: רועי קורמן
16. בית כלל, רח' דרויאנוב 5, צילום: כפיר סיוון
17. מטה הפלמ"ח, רציף הרברט סמואל 112, צילום: כפיר סיוון

נובמבר 1990

18. סמינר הקיבוצים, חיל השדה של ה'הגנה', רח' בני דן 36, צילום: כפיר סיוון
19. מכון הסניף, יריד המזרח, צילום: רועי קורמן
20. מחנה יונה, רח' ז'בוטינסקי פינת רח' הירקון, בכניסה לגן העצמאות, צילום: כפיר סיוון
21. מק"ל 1, רח' בן יהודה 221, צילום: יוסף ליאור
22. תחנת כיבוי האש, רחבת בזל, צילום: כפיר סיוון
23. מכון ב', בית חנה, שד' בן גוריון פינת רח' אדם הכהן, צילום: כפיר סיוון
24. המשמר האזרחי, רח' גורדון 49, צילום: כפיר סיוון
25. "מחנה קריית מאיר", מרכז גולדה, בין רח' ליאונרדו דה־וינצ'י לרח' ברקוביץ', צילום: כפיר סיוון

26. המטה הארצי, רח' פרישמן 33א, צילום: כפיר סיוון
27. מק"ל 11, בית הספר תל נורדאו, רח' מנדלי מוכר ספרים 19, צילום: כפיר סיוון
28. מק"ל 10, ביה"ס הכרמל, רח' שפירא 21, צילום: כפיר סיוון
29. ש.ק. (שירות קבלה), רח' ורבורג 3-5, צילום: יוסף ליאור
30. תחנת הרדיו "תלם שמיר בועז", רח' ורבורג 5, צילום: כפיר סיוון
31. מפקדת הש"י, רח' מלצ'ט 19, צילום: כפיר סיוון
32. מק"ל 2, ביה"ס תלפיות, רח' העבודה 25, צילום: כפיר סיוון
33. מק"ל 6, בית שטראוס, רח' בלפור 14, צילום: כפיר סיוון
34. מק"ל 3, ביה"ס בלפור, רח' בלפור 12, צילום: כפיר סיוון
35. המחת"ר (מחלקת התרבות), רח' נחלת בנימין 57, צילום: כפיר סיוון
36. הפיקוד העליון, רח' לילנבלום 41, צילום: כפיר סיוון
37. מטה משטרת מחוז תל אביב, רח' השחר 5, צילום: כפיר סיוון
38. מק"ל 15, ביה"ס תחכמוני, רח' לילנבלום 7, צילום: רועי קורמן
39. "מטה חזית דרום ת"א", רח' סלמה 60, צילום: יוסף ליאור
40. מק"ל 9, ביה"ס ביאליק, רח' לוינסקי 95, צילום: כפיר סיוון
41. "מכון ג'" (התעשייה הצבאית), רח' אבולעפיה 15, צילום: יוסף ליאור
42. "מכון המעבדה" (התעשייה הצבאית), רח' הגליל 7, צילום: כפיר סיוון
43. בית הדר, רח' הרכבת פינת רח' מנחם בגין, צילום: כפיר סיוון
44. מטה חזית ת"א, רח' העלייה 49, צילום: כפיר סיוון
45. "החדר הראשון", רח' ערבי נחל 22, צילום: כפיר סיוון
46. בית החרושת לספירט, צומת חולון, צילום: כפיר סיוון
47. מק"ל 1, ביה"ס לבנות נווה צדק, רח' יחיאלי 5, צילום: כפיר סיוון
48. מק"ל 17, ביה"ס קלישר, רח' קלישר 17, צילום: כפיר סיוון
49. מק"ל 5, ביה"ס גאולה, רח' הירקון 48, צילום: רועי קורמן
50. טייגר היל, ליד בריכת גורדון, צילום: כפיר סיוון

מרס 1992

51. קורס הטיס הראשון, רח' נהרדעא 5, צילום: רועי קורמן
52. שדה התעופה על שם דב הוז, רח' לוי אשכול 23, צילום: כפיר סיוון
53. המשרד הטכני של תע"ש, תחנת הכוח רדינג, צילום: כפיר סיוון
54. "קול ישראל" במחתרת, רח' בן יהודה 145, צילום: כפיר סיוון
55. מק"ל, ביה"ס נצח ישראל, רח' המלך גורג' פינת רח' נצח ישראל, צילום: יוסף ליאור
56. מק"ל, ביה"ס תל חי, רח' זמנהוף 12, צילום: כפיר סיוון
57. מק"ל, בית חינוך לילדי עובדים "טשרניחובסקי", רח' טשרניחובסקי 35, צילום: מעוז עזריהו
58. מק"ל, סניף בית החינוך לילדי עובדים וביה"ס מקצועי מכס פיין, גן מאיר, צילום: כפיר סיוון
59. תחנת האיתות הראשית, רח' אחד העם 84, צילום: כפיר סיוון
60. מפקדת חיל השדה (חי"ש), רח' שינקין 45, צילום: כפיר סיוון
61. מחבוא לכלי טיס במרתף היקב, שרונה, רח' דוד אלעזר 3, צילום: כפיר סיוון
62. מטה האוויר של ההגנה, רח' קפלן, בכניסה למשרד הבטחון, צילום: כפיר סיוון
63. מק"ל, ביה"ס לבנים ע"ש אחד העם, רח' אחד העם 37, צילום: כפיר סיוון
64. מטה שירות האוויר, רח' מונטיפיורי 9, צילום: יוסף ליאור
65. המחלקה המגויסת, רח' נחמני 4, צילום: כפיר סיוון
66. מק"ל, גימנסיה בלפור, רח' מזא"ה 34, צילום: כפיר סיוון
67. מעבדת הרדיו, רח' אלנבי 54, צילום: כפיר סיוון
68. מק"ל, ביה"ס למסחר גאולה, רח' גאולה 30, צילום: כפיר סיוון

69. מפקדת הפלוגה המיוחדת, סמטת בית השואבה 8, צילום: פטר סמוק
70. מק"ל, ביה"ס נווה שאנן, רח' נווה שאנן 12, צילום: כפיר סיוון
71. אבו כביר, רח' הרצל 155, צילום: כפיר סיוון
72. "המצודה", רח' קיבוץ גלויות 150, צילום: כפיר סיוון
73. "מפעל S", רח' יגאל אלון 155-157, צילום: כפיר סיוון
74. "מחלקת ציפויים", רח' עמק הברכה 23, צילום: כפיר סיוון

שלטי הנצחה של האצ"ל ולח"י

ינואר 1989

1. משטרת יפו, כיכר רזיאל, צילום: יוסף ליאור
2. בנין הסראיה, כיכר השעון, יפו, צילום: כפיר סיוון
3. משרדי הבולשת הבריטית, צילום: יוסף ליאור
4. מפקדת האינטליג'נס הבריטי, רח' פינס פינת דרך יפו, צילום: כפיר סיוון
5. בית דפוס רמב"ם, רח' מזרחי 13, צילום: כפיר סיוון
6. תיכון אליאנס, מטה הפיקוד העליון של האצ"ל, רח' יחיאלי 4, צילום: כפיר סיוון
7. בית מלאכה לייצור תחמושת, רח' לילינבלום 11, צילום: כפיר סיוון
8. בית דפוס, רח' לילינבלום 20, צילום: כפיר סיוון
9. משרדי מס הכנסה של ממשלת המנדט הבריטי, רח' לילינבלום 37, צילום: יוסף ליאור
10. הדואר המרכזי, רח' אלנבי 132, צילום: כפיר סיוון
11. משרדי העלייה של השלטון הבריטי, רח' אלנבי 138, צילום: מעוז עזריהו
12. רח' החשמל 1, ליד כיכר המושבות, צילום: כפיר סיוון
13. תחנת משטרה בריטית, רח' לוינסקי 79 פינת רח' צ'לנוב, צילום: כפיר סיוון
14. בית המכס, רח' הרכבת 12, צילום: כפיר סיוון
15. שרונה, הקריה תל אביב (מימין לשער ויקטור), צילום: כפיר סיוון
16. ישיבת המטה האחרונה של "יאיר", רח' דיזנגוף 30, צילום: אסף רותם
17. מקום נפילת "אלישע", רח' מזא"ה 33, צילום: כפיר סיוון
18. מרפאת פרופ' מקס מרקוס, רח' שטראוס 3, צילום: כפיר סיוון
19. מפקדת האצ"ל, רח' ביאליק 16, צילום: כפיר סיוון
20. בית הכנסת "שלום", רח' יהושע בן נון 67, צילום: כפיר סיוון
21. רח' הבשן 1, צילום: כפיר סיוון
22. בית מלאכה לייצור אמל"ח, רח' בזל 33, צילום: כפיר סיוון
23. מחנה צבא בריטי, יריד המזרח, צילום: יוסף ליאור
24. בניין המשטרה, רח' דיזנגוף 221, צילום: אסף רותם
25. תחנת השידור של האצ"ל "קול ציון הלוחמת", רח' טשרניחובסקי 41, צילום: אסף רותם
26. מערכת "החזית", ביטאון הלח"י, רח' מאפו 7, צילום: יוסף ליאור
27. מלון "הירקון", רח' הירקון 64, צילום: כפיר סיוון
28. אניית האצ"ל פאריטה, חוף הים מול מלון דן, צילום: כפיר סיוון
29. בית הדפוס הראשון של הלח"י, רח' גאולה 4, צילום: כפיר סיוון
30. מחנה הדיוויזיה המוטסת הבריטית, רח' הירקון פינת רח' עזרא, צילום: יוסף ליאור
31. תחנת הרדיו של הלח"י "קול המחותרת העברית", רח' השומר 3, צילום: כפיר סיוון
32. בנק ברקליס, רח' אלנבי 103, צילום: כפיר סיוון
33. מחבוא נשק, ביהכ"נ הגדול, רח' אלנבי 110, צילום: כפיר סיוון

34. בנק פ.ק.א, רח' אלנבי מול בית הכנסת הגדול, צילום: יוסף ליאור
35. בסיס גיוס ואימונים, רח' קלישר 5, צילום: כפיר סיוון
36. מקום מסתור לנשק, רח' שבזי 65, צילום: כפיר סיוון

יולי 1993

37. מפעל ליצור תחמושת, רח' מזא"ה 71, צילום: כפיר סיוון
38. דרך שלמה 162, צילום: רועי קורמן
39. בית מלאכה ליצור חומר נפץ, רח' צדוק הכהן 4, צילום: כפיר סיוון
40. תחנת קשר, רח' בן יהודה 98, צילום: כפיר סיוון
41. הבית בו חפרו מנהרה לכיוון "בית הדר", רח' השפלה 1, צילום: כפיר סיוון
42. רח' הנביאים 30, צילום: אסף רותם
43. מטה האצ"ל, רח' יהודה הלוי 9, צילום: כפיר סיוון
44. מפקדת האצ"ל, רח' ברוק 5, צילום: כפיר סיוון
45. בית מלאכה לייצור אמל"ח, רח' פיירברג 34, צילום: כפיר סיוון
46. מרכז הדרכה ובסיס פעילות, רח' עין יעקב 34, צילום: כפיר סיוון
47. "החורבה", שכונת התקווה, ליד מרכז דוהל, צילום: כפיר סיוון
48. תחנת השידור של האצ"ל "קול ציון הלוחמת", רח' חפר 24, צילום: כפיר סיוון
49. מפקדת האצ"ל, רח' אהרונביץ 6, צילום: כפיר סיוון
50. מטה הפיקוד העליון של האצ"ל, רח' גרוזנברג 23, צילום: כפיר סיוון